

ՊԵՏՐՈՍ Ա ԳԵՏԱԴԱՐՁ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ- ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

1019–1045 թթ.

Վարդան Ալեքսանյան¹

DOI 10.46991/jos.2024.25.1.272

Հոդվածում հետազոտվում է հայոց կաթողիկոս Պետրոս Ա Գետադարձի (1019–1059 թթ.) գործունեությունը Բագրատունյաց հայոց թագավորության անկման նախօրեին՝ 1019–1045 թթ.: «Գետադարձ» հորջորջված Պետրոս Ա-ն գահ է բարձրացել կաթողիկոսների հաջորդականության ավանդական կարգի խախտմամբ՝ նախորդ հայրապետի՝ Մարգիս Սևանցու (992–1019 թթ.) կենդանության օրոք: Նրան հաջողվում է հարաբերականորեն լիցքաթափել երկրի ներքաղաքական լարվածությունը և ժամանակավորապես մեղմել արտաքին մարտահրավերների սաստկությունը: Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական հարաբերություններում Պետրոս կաթողիկոսը բազմիցս հանդես է եկել դիվանագիտական առաքելությամբ: 1022 թ. նա Տրապիզոնում բանակցություններ է վարել Բյուզանդիայի Վասիլ Բ (976–1025 թթ.) կայսեր հետ ու նրան հանձնել հայոց թագավոր Հովհաննես-Սմբատի (1018–1041 թթ.) կտակը, որի համաձայն վերջինիս մահից հետո Անիի թագավորությունը պետք է անցնեի Բյուզանդիային: Մրանով կանխվում էր բյուզանդական զորքի ներխուժումը Անի ու ժամանակավորապես երկարաձգվում հայոց թագավորության գոյությունը: Հայոց աշխարհիկ և հոգևոր ինքնակալների հարաբերությունների լարման հետևանքով 1037 թ. Պետրոս Գետադարձն աթոռանկ է արվում և բանտարկվում: Մակայն հոգևորականների և մեծաթիվ աշխարհիկ մարդկանց պահանջով նրան ազատ են արձակում և վերականգնում

¹ Վարդան Ալեքսանյանը ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի հայոց պատմության և հասարակագիտության ամբիոնի դոցենտ և ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի գիտաշխատող, էլ. փոստ՝ vardan.aleqsanyan@ysu.am, ORCID 0009-0005-3615-4778.

կաթողիկոսական գահին: Մերժելով բյուզանդացիների քաղկեդոնական նկրտումները՝ նա հայոց միաբնակ դավանանքը չի դարձնում դավանաբանական «սակարկությունների» առարկա: Թագակիր եղբայրներ Աշոտ Դ-ի և Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո (1041 թ.) Պետրոս Գետադարձը համագործակցում է ազգային ուժերի հետ և, 1042 թ. Գագիկ Բ-ին օժելով թագավոր, փորձում կանխել Բագրատունյաց թագավորության անկումը: Երկրի ներքին և արտաքին գործերի վրա զգալի մեծ էր Պետրոս Գետադարձի ազդեցությունը, ինչն ուղիղ համեմատական էր նրա գլխավորած կղերապետության տնտեսական և նյութական վիթխարի հարստությանը: Նրա օրոք Հայ եկեղեցու տնտեսական ներուժը հասնում է աննախադեպ մեծության: Հրաշագործի հոչակ վայելող հոգևոր վեհապետը ժամանակի ամենակրթված անձանցից մեկի՝ XI դարի հայ նշանավոր ռազմական, պետական գործիչ և փիլիսոփա Գրիգոր Մագիստրոսի գաղափարակից ընկերն էր: Հայ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների հարաբերությունների պատմությանը անհրաժեշտ չափով չտիրապետող ու հայ-բյուզանդական դիվանագիտական հարաբերություններին ոչ պատշաճ չափով տեղյակ հայ միջնադարյան պատմագրությունը Պետրոս Գետադարձի նկատմամբ ունի ոչ միանշանակ վերաբերմունք:

Բանալի բառեր՝ Պետրոս Ա Գետադարձ, Հովհաննես-Սմբատ, Կոստանդին Թ Սոնոմախ, Հայ եկեղեցի, Անի, Բյուզանդիա, Բագրատունյաց հայկական թագավորություն, անկում, կղերապետություն, կաթողիկոսություն:

Ներածություն. Իրադրությունը Հայաստանում 1020-ական թթ.

Գագիկ Ա-ի (990–1018 թթ.) մահով ընդհատվեց հայոց պետականության վերելքը, և Բագրատունյաց թագավորությունը հայտնվեց սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամի մեջ: Աշխարհիկ և հոգևոր ավատատերերը կեղեքում էին նյութական բարիք արտադրող հիմնական խավին՝ հայ շինականությանը, որի հետևանքով հայկական իշխանություններում խորանում էր հասարակության բևեռա-

ցումը: Հարստացման մոլուցքը ոչնչացնում էր հասարակական հարաբերությունները կարգավորող բարոյական արժեքների համակարգը, քանզի «յարգի եղեւ արծաթասիրութիւն, քան զաստուածասիրութիւն եւ մամոնայ՝ քան զՔրիստոս», գրում է XI դարի նշանավոր ողբերգու Արիստակես Լաստիվերցին²: Առաջացած հոգևոր վակուումը լցվում էր ընչաքաղցության ախտով, որով վարակված էր նաև հանրության մեջ հոգևոր-բարոյական արժեքներ սերմանելու կոչված եկեղեցական դասը. «Բարձաւ եւ ի քահանայից երկիւղ եւ ընտրութիւն սրբութեան. նեղին եւ մղին մերձենալ ի սեղանն եւ սպասաւորեն անճառ խորհրդոյն որ հրեշտակաց է զարհուրելի, թող թէ մարդկան, եւ զայն ի ձեռն արծաթոյ եւ ոչ Աստուծով»³:

XI դարի սկզբներից ներքին և արտաքին մարտահրավերները սպառնալիքի տակ էին դրել հայոց թագավորության գոյությունը: Տարոնի (966 թ.), Տայքի (1000 թ.) և Վասպուրականի (1021 թ.) իշխանություններին տիրանալուց հետո Բյուզանդիան թիրախավորում է Անի-Շիրակի Բագրատունյաց թագավորությունը: Միաժամանակ նշանառության տակ է վերցնում այն ինստիտուտները, որոնք նույնացվում էին պետականության հետ: Բյուզանդական իշխանությունները հասկանում էին Հայ եկեղեցու դերը պետականակիր էթնոսի՝ հայության ազգային ինքնության պահպանման գործում, ինչպես նաև տեսնում էին հայ հոգևոր դասի գործունե մասնակցությունը հասարակական-քաղաքական հարաբերություններում: Այդ պատճառով նրանք ծրագրել էին վերջ դնել Հայ եկեղեցու անկախությանը, կազմալուծել նրա բարձրագույն հոգևոր և եկեղեցավարչական իշխանությունն իրականացնող առաքելահաստատ կաթողիկոսությունը:

² Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմութիւն, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԶ, ԺԱ դար, Երևան, 2012, էջ 572–573, (այսուհետ՝ Արիստակես Լաստիվերցի):

³ Նույն տեղում, էջ 573:

Գագիկ Ա-ի մահից հետո ավագության իրավունքով շահինշահի տիտղոսը ժառանգած «թուլամորթ ի պատերազմունս և անկիրթ» Հովհաննես-Սմբատի (1018–1041 թթ.) դեմ ապստամբում է կրտսեր եղբայր «արի և քաջ և զորաւոր, անպարտելի և յաղթող ի պատերազմունս» Աշոտ Դ-ն: Արքայազունների միջև թեժացող գահակալական կռիվները պարպում էին պետականության վերջին լիցքերը և սպառում նրա դիմադրական պոտենցիալը: Գահակալական առճակատման հետևանքով երկիրը բաժանվել էր երկու հակամարտ խմբավորումների: Եղբայրասպան կռիվերին օժանդակում էին նաև ներքին և արտաքին ուժերը: Աշոտին ռազմական աջակցություն էին տրամադրում Արծրունի նախարարները: Իսկ արտաքին շահառուն Բյուզանդիան էր, որը շահագրգռված էր Հայաստանում երկպառակությունների խորացմամբ: Բյուզանդացիները խրախուսում էին Աշոտի գործողությունները՝ հորջորջելով նրան «Մեծ Հայքի էքսուսիարխ»⁴:

1021 թ. Աշոտը արշավում է Անիի վրա, որը ոտքի է կանգնում «ի պատերազմ ընդ Աշոտոյ»: Անեցիները ճակատամարտում պարտություն են կրում և մեծ կորուստներ տալիս: Ի վերջո կործանարար կրքերը տեղի են տալիս ողջախոհությանը և հայոց ավագանու ու Պետրոս կաթողիկոսի միջնորդությամբ, երկրի հերթական մասնատման գնով արյունահեղությունը դադարեցվում է. «Եւ յայնժամ սուրբ հայրապետն Պետրոս և իշխանքն ամենայն ելին առ Աշոտ և մեծաւ երդմամբ նստուցին զԱշոտ դրուց աշխարհին՝ թագաւոր ամենայն տանն Հայոց, և Յովհաննէս նստցի թագաւոր ի քաղաքն յԱնի»⁵: Հայաստանում հաստատվում է երկիշխանություն, պայմա-

⁴ Բարթիկյան Հ., Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, Աճեմյան մատենաշար, հ. Ա, Երևան, 2002, էջ 672:

⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, տպ. Մայր աթոռոյ Սբբոյ Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1898, էջ 10, (այսուհետ՝ Մատթեոս Ուռհայեցի): Տարեգիրք Սմբատայ

նավորվում են, որ Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո ամբողջ երկրի միահեծան տիրակալ է դառնալու Աշոտը:

Դրամատիկ իրադարձություններով հարուստ այս ժամանակաշրջանում հայոց նվիրապետությունը գլխավորում է «Գետադարձ» հորջորջված Պետրոս Ա-ն: Եկեղեցաքաղաքական բարդ պայմաններում նրան չի հաջողվում ապահովել հանրության հավաքական միասնականությունը և, ներքաշվելով քաղաքական գործընթացների մեջ, ի վերջո ինքն էլ դառնում է այդ գործելակերպի զոհ⁶:

Պետրոս Ա Կաթողիկոսի եկեղեցական-քաղաքական գործունեության սկիզբը

Գագիկ Ա-ի մահից⁷ հետո Հայաստանում աճող ներքաղաքական լարվածության պայմաններում «երկու առաջին» դեմքերի՝ Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտ Դ-ի՝ գահի համար վեճի կարգավորումը վեր էր քաղաքական հենարանից զրկված շուրջ 90-ամյա կաթողիկոս Սարգիս Սևանցու (992–1019 թթ.) ուժերից: Այդ պատ-

Սպարապետի, Փարիզ, 1859, էջ 28, տպ. է. Թունոյի, Փարիզ, 1859 (այսուհետ՝ Սմբատ Սպարապետ):

⁶ Մաթևոսյան Կ., Անի, եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Մայրաթոռ սուրբ Էջմիածին, Երևան, 1997, էջ 33:

⁷ Գագիկ Ա-ն մահացել է պատմագիտության մեջ ընդունված 1020 թվականից ավելի վաղ: Այս տեսակետը փաստարկված հիմնավորում է պատմաբան Կ. Յուզբաշյանը: Վկայակոչելով Վահրամ Պահլավունու հստակ թվագրված Մաստարայի 1015 թ. Արձանագրությունը, որտեղ հիշվում է Գագիկ Ա-ն (Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 136), այնուհետև՝ Տեկորի՝ ուն թաթուլի 1018 թ. թվագրված արձանագրությունը, որտեղ հիշվում է Հովհաննես-Սմբատը՝ (Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 134–135) Կ. Յուզբաշյանը եզրակացնում է, որ Գագիկ Ա-ն վախճանվել է մինչև 1018 թվականը, 1017 թվականին, նույնիսկ՝ 1016 թվականին (Юзбашян К., К хронологии правления Гагика I Багратуни. Античная древность и средние века, вып. 10, 1973, с. 197; Юзбашян К., Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв. М., 1988, с. 156–157, ծանոթ. 68): Ժամանակամերձ պատմիչների հաղորդումները ցույց են տալիս, որ նա մահացել է 1018 թ. սկզբին:

ճառով նա հարկադրված էր «ընտրել» հրաժարականի տարբերակը և տեր Պետրոսին «ի կենդանութեանն իւրում օծեալ էր իւրով ձեռօք ի յԱնի մեծ հանդիսի», - արձանագրում է Վարդան Արևելցի⁸: Լաստիվերցու արժանահավատ տեղեկության համաձայն՝ «Եւ ի չորեք-հարիւր վաթսուն և ութ թուականին (1019 թ.)՝ ձեռնադրի տեր Պետրոս ի կաթողիկոսութիւն առ կենաւքն տէր Սարգսի»⁹: Նոր հոգևոր վեհապետի ձեռնադրության առիթով Անիում գումարված եպիսկոպոսական ժողովի մասին, դժբախտաբար, մանրամասներ չեն պահպանվել:

Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրապարակած «Պատմութիւն սրբոց հարցն մերոց որք առ Քրիստոս փոխեցան» վերնագրով վավերագրում արձանագրված է, որ երկրի ալեկոծ և խռովահոյզ վիճակից ձանձրացած Սարգիս Սևանցու փոխարեն «ընտրեն գտեր Պետրոս ազատ ազգէ, երեւելի շնորհօք եւ հասակաւ»¹⁰: Կ. Մաթևոսյանը իրավացիորեն նկատում է, որ «ի ծփանաց աշխարհիս» ձանձրացած կաթողիկոսը Գագիկ Ա-ի օրոք չէր կարող հրաժարվել աթոռից¹¹: Հետևաբար, դա տեղի է ունեցել Հովհաննես-Սմբատի գահակալության սկզբում, երբ ի հայտ էին եկել նոր մարտահրավերներ, որոնց դիմակայելու համար արքան կարիք ուներ եկեղեցու անվերապահ աջակցության: Տեր Պետրոսի աթոռակալությունը տեղի ունեցավ քաղաքական լարված մթնոլորտում, կաթողիկոսների հաջորդականության ավանդական կարգի խախտմամբ՝ նախորդ հայրապետի կենդանության օրոք: Փաստորեն, 1019 թ. Հովհաննես-Սմբատի ուղղակի միջամտությամբ և բյուզանդական իշխանությունների

⁸ Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Սբ. Ղազարի տպ., Վենետիկ, 1862, էջ 93, (այսուհետ՝ Վարդան վարդապետ):

⁹ Արիստակէս Լաստիվերցի, էջ 532:

¹⁰ Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Հայկական մատենաշար, Գալուստ Կիլպէնկեան հիմնարկութիւն, Երևան, 2007, էջ 510:

¹¹ Մաթևոսյան Կ., Անին մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ, ՊԲՀ, 2008, N 3, էջ 15:

անտեսանելի ձեռքով կաթողիկոսական գահ էր բարձրանում հունական քաղաքակրթական կողմնորոշում ունեցող մի անձ, որը ենթադրաբար պետք է աջակցեր Հայաստանի գրավման բյուզանդական ծրագրի իրագործմանը:

«Գետադարձ» հորջորջումով հայտնի տեր Պետրոսն իր ժամանակի հեղինակավոր և զարգացած անձնավորություններից էր՝ բարձր կրթությամբ և գիտական հմտություններով: Նրա ծագումնաբանության մասին մատենագրական վկայությունները հարուստ չեն: Դատելով XV դարասկզբի վերոհիշյալ վավերագրի «ԳՏԷր Պետրոս ազատ ազգէ» բնորոշումից՝ կարելի է ենթադրել, որ նա ունեցել է ազնվական ծագում¹²: Պետրոսի ծագման մասին ուշագրավ մանրամասն է պահպանվել 1404 թ. մի ճառընտիրում, որի համաձայն «էր նա (Պետրոս Գետադարձ՝ Վ.Ա.) ի գաւառէն Շիրակայ յազատ տանէ..., ի մեծաց եւ պատուաւորաց ի Կամրջաձորոյ, որ է ի յերկիրն Անույ»¹³: Նա պատկանում էր Անանիա Մոկացուց (942–965 թթ.) սկզբնավորված նոր կաթողիկոսական հարստությանը և ըստ պատմագիտության մեջ ընդունված տեսակետի՝ Պետրոս Անանիա Ա Մոկացու (942–965 թթ.) քրոջ որդին էր և Խաչիկ Ա Արշարունու (973–992 թթ.) եղբայրը¹⁴: Այս հարցում Մ. Օրմանյանը կասկած է հայտնում, ասելով որ Խաչիկ Արշարունու և Պետրոս Գետադարձի միջև առկա շուրջ հիսունամյա տարբերությունը ավելի հավանական է դարձնում վերջինիս՝ Խաչիկի եղբոր որդի լինելը¹⁵: Նա գահ է բարձրացել, երբ «երեւելի շնորհօք եւ հասակաւ»¹⁶

¹² X-XI դդ. Բագրատունի թագավորների ենթակա իշխանները կոչվել են «ազատ» (Մաթևոսյան Ռ., Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990, էջ 189–192):

¹³ Մաթևոսյան Վ., Անի-Շիրակի պատմության էջեր, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2010, էջ 21, ծանոթ. 35:

¹⁴ Չամչյան Ս., Հայոց պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 896:

¹⁵ Օրմանյան Ս., Ազգապատում, հ. Ա, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2001, էջ 1389:

էր, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ այդ ժամանակ եղել է շուրջ 40 տարեկան, այսինքն՝ ծնվել է 980-ականների սկզբին: Մարգիս Ա Սևանցու աթոռակալության վերջին շրջանում Պետրոսը հավանաբար եղել է նրա օգնականը և կաթողիկոսարանի պաշտոնետության մերձավոր անձանցից մեկը: Տեղեկություններ չկան նրա ուսանած դպրոցների մասին, սակայն ենթադրվում է, որ սկզբնական կրթությունը ստացել է Արգինայի և Անիի վարդապետարաններում: Այնուհետև ուսումը կատարելագործել և գիտելիքները հարստացրել է հունական միջավայրում: Հունական գրականության և մանավանդ փիլիսոփայության մեջ նրա ունեցած հմտությունը թույլ են տալիս կարծելու, որ նա եղել է Կ.Պոլսում, հաճախել է այնտեղի դպրոցները¹⁷: Բյուզանդիայում ստացած կրթությունը, գիտության ասպարեզում կայացածությունն ու հետաքրքրությունները ձևավորել են արժեհամակարգային այն հարացույցը, որի վրա կառուցվել է Պետրոս կաթողիկոսի և XI դարի նշանավոր գիտնական, փիլիսոփա, ռազմական և քաղաքական գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսի բարեկամությունը: Այդ հարաբերությունները լավագույն կերպով արտացոլված են նրանց թղթակցության մեջ:

Մագիստրոսի անունով մեզ հասած նամակներում շոշափվում են գիտության և արվեստի տարատեսակ խնդիրներ, ինչը թույլ է տալիս վստահորեն պնդել, որ ինչպես Գրիգոր Մագիստրոսը, այնպես էլ նրա թղթակից Պետրոսը քաջաձանոթ են ոչ միայն հայ, այլև հույն, ասորի, արաբական հին և նոր գրականությանը, նրանց

¹⁶ «Հասակա» բառն ունի կյանքի հասուն տարիքի հասած լինելու իմաստ (Նոր Բազմիքը հայկազեան լեզուի, հ. Բ, Երևան, 1981, էջ 49):

¹⁷ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 651: Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1390: Հ. Աճառյանը հայտնում է, որն նա ուսանել է Տրապիզոնի վանքում (Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Պետական համալսարանի հրատ., Երևան, 1948, էջ 244: Զարբհանալեան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 587):

ավանդություններին և ուսմունքներին¹⁸: Եփրեմ Ասորու գիրքն ուղարկելով Բջնիում կալանավորված տեր Պետրոսին՝ Մագիստրոսը խնդրում է թույլ տալ «զայտասիկ նախադրութիւն մակագրել մեծագունիդ գլխոյ, որ ամենայնի ես բաւական, և զանսպառն հեղուս գիտութիւն և շնորհ»¹⁹: Մագիստրոսն իր աշակերտներին հանձնում է Պետրոսի դաստիարակությանը, որին մեծարում է «զերակատարդ իմաստից», «ակն տունջեան» խոսքերով: Նրանց ջերմ հարաբերությունները շարունակվեցին նաև 1045 թվականից հետո, որի վկայությունը Մագիստրոսի՝ «Գիտեմք, որ հոգաս միշտ վասն իմ»²⁰ խոսքերն են՝ ուղղված Պետրոս հայրապետին:

Պետրոս Գետադարձը և Գրիգոր Մագիստրոսը գլխավորել են XI դարի առաջին կեսին Հայաստանում սպառնալի տարածում ստացած թոնդրակյան շարժման դեմ պայքարը: Կաթողիկոսը խստորեն պատժում է իր հակառակորդ ոմն հոգևորական Ներսեսի, ինչի մասին իր նամակում մեծ ոգևորությամբ է խոսում Գր. Մագիստրոսը: Ամբաստանելով «շեղված» հոգևորականին՝ Մագիստրոսը տեղին է համարում նրա պատիժը, որովհետև, ըստ Սուրբ գրքի «եթէ որ հայիոյէ զիշխան ժողովրդեան մահու մեռանել», առավել ևս, որ նա հայիոյէ է «մակաւասար պետականութեան եկեղեցոյ»²¹:

Խորագետ կաթողիկոսն օժտված էր մարդկանց հոգեբանական աջակցություն ցուցաբերելու շնորհներով, որ մասին ավանդություն-

¹⁸ Կոստանեանց Կ., Տէր Պետրոս Ա Գետադարձ, տպ. Մայր պթոռ Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1897, էջ 7:

¹⁹ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, աշխատասիր. Կ. Կոստանեանցի, տպ. Գ. Մանոյեանցի Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 3:

²⁰ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 12:

²¹ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 27: Ներսեսը եղել է Թոնդրակյան շարժման պարագլուխներից մեկը (Գրիգոր Մագիստրոս, Մատենագիրք Հայոց, ԺԶ հատոր, ԺԱ դար, էջ 96, ծանոթ. 2):

նը հետևյալն է պատմում. «Սքանչելի այր, լի ամենայն բարի մասամբ, եւ ունէր շնորհ իմն աստուածական բժշկելոյ զախտաժէտս եւ հալածելոյ զղևս»²²: Միևնույն ժամանակ նրա բնավորությանը բնորոշ էր ընչաքաղցությունը, և ինչպես Լաստիվերցին է ասում, Պետրոսը «յոյժ գանձուց սիրաւոյ էր, որ եւ բազումք վասն այնր եպերէին զնա»²³:

Հայրապետության հենց առաջին օրերից Պետրոսը ներքաշվեց բուն քաղաքական իրադարձությունների հորձանուտ ու, ինչպես նկատում է Կ. Կոստանյանը, նա «անկարող եղաւ ըմբռնելու իւր դիրքի բարձրութիւնն և զերծ մնալու այն կատաղի մրցման վնասակար ազդեցութիւնից, որ կար իւր ժամանակի հայ իշխանների և բիւզանդական դրան մէջ»²⁴: Հովհաննէս-Սմբատի կամքով հոգևոր վեհապետի իշխանությունն ձեռք բերած Պետրոսը, աջակցելով երկրի քաղաքական ղեկավարությանը, մեղսակից դարձավ Անի-Շիրակի թագավորության՝ Բյուզանդիային հանձնման աղետալի դեպքերին: Նա Բագրատունյաց թագավորության հունասեր նշանավոր «երրորդության» (Գրիգոր Մագիստրոս, Վեստ Սարգիս, Պետրոս Գետադարձ) ամենաազդեցիկ գործիչն էր, որովհետև գիտության հետ մեկտեղ ուներ նաև կաթողիկոսական բարձր իշխանությունը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՐՄՅԱՆ ԳԻՐԸ

Պարտության մատնելով իր դեմ ըմբոստացած Վրաց և Աբխազաց թագավոր Գեորգի Ա-ին (1014–1027 թթ.), և ավերածություններ

²² Ալիշան Ղ., Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, Յանուարի 6 ի հայս, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1869, էջ 109:

²³ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 579: Գրիգոր Մագիստրոսը վկայում է, որ Պետրոսը գերադասում էր դավանաբանական, կանոնական գրքերի ընթերցանությունը, որն «ըղձալի էր քեզ քան զոսկի և քան զարծաթ» (Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 4):

²⁴ Կոստանյան Կ., Տեր Պետրոս Գետադարձ, էջ 8:

գործելով Տայքում՝ «բուլղարասպան» հորջորջումով հայտնի Վասիլ Բ կայսրը (976–1025 թթ.) ձևեռելու համար 1021 թ. վերջին մտավ Տրապիզոն²⁵: Նա արշավանք էր ծրագրում Բագրատունյաց թագավորության դեմ, սակայն մինչ այդ, ինչպես վկայում է XI դարի ժամանակագիր Հակոբ Սանահնեցին, դեսպանների միջոցով «խնդրեաց ի թագաւորէն Հայոց զԱնի եւ զԿարս» և «զամենայն տունն Շիրակայ»²⁶: Այդ ժամանակ Հովհաննես-Սմբատն «ահ ու դողի մեջ ընկավ» մտածելով, որ Վրաց թագավորին «իր ցուցաբերած զինակցության համար» կայսրը վերժխնդիր կլինի, պատմում է բյուզանդացի ժամանակագիր Հովհաննես Սկիլիցեսը²⁷: Անհնարին համարելով զենքի ուժով կասեցնել իր հզորության գազաթնակետին գտնվող Բյուզանդիայի առաջխաղացումը՝ Հովհաննես-Սմբատն աշխատում է մարտավարական քայլերով կանխել Վասիլ կայսեր հարձակումը և «փրկել» իրեն: Նա չի ցանկանում «դրացի մանրիկ թագաւորաց նմանիլ»²⁸ և դիվանագիտական առաքելությամբ Վասիլ արքայի մոտ է ուղարկում իր գլխավոր զինակից բյուզանդամետ կաթողիկոս Պետրոսին: Վերջինս պետք է կայսրին հանձնէր հայոց թագավորի գրությունը Անիի ճակատագրի վերաբերյալ: Մեծ

²⁵ Մելիքսեթ-բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, (Ե-ԺԲ դդ.), Երևան, 1934, էջ 137–138, 204–205: Տրապիզոնում ապրող հայությունը գերազանցապես քաղկեդոնական դավանանքի հետևորդներ էին: Այնտեղ գոյություն ունեւր մետրոպոլիտություն, որի մեջ մտնում էին հայկական թեմեր, որոնք ենթակա էին բյուզանդական եկեղեցուն (Արутյոնովա-Փիդանյան Բ., К. вопросу о существовании Халкидонитской церкви в Армении. Вестник ПСТГУ, III, Филология, вып. 4 (22), 2010, сс. 11–13):

²⁶ Խաչիկյան Լ., Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի, աշխատություններ, հ. Ա, Երևան, 2012, էջ 189: Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 49: Սմբատ սպարապետ, էջ 46: Հիշյալ իրադարձությունների վերաբերյալ Ուռնայեցու սկզբնաղբյուրը Հակոբ Սանահնեցու ամբողջությամբ չպահպանված երկն է:

²⁷ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, հ. Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, խմբ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1979, էջ 146, (այսուհետ՝ Հովհաննես Սկիլիցես): Грен А., Династия Багратидов в Армении. Журнал Министерства народного просвещения, ССХС, СПб, 1893, N 11, с. 120:

²⁸ Ալիշան Ղ., Յուշիկը հայրենեաց, էջ 107:

նվերներով ու ընծաներով Տրապիզոն ուղևորված հայոց եկեղեցապետը տեղ է հասնում 1021 թ. դեկտեմբերի վերջին: Մպասվում էր, որ նա կհանդիպի կայսրին 1022 թ. հունվարի 6-ին՝ «յաւուրս Աստուածայայտնութեան մեծի տօնին»:

Տոնական արարողությանը Պետրոսը ներկայանում է հետևողների պատկառելի շքախմբով, որոնց թվում կային 12 եպիսկոպոս, 70 արեղա և քահանա «և երկու բանիբուն վարդապետս, զբազմիմաստն զՅովսէփ շընծուցն, և զբաջն և զանյաղթն զԿոզեռն Յովհաննէս»: Նրան ուղեկցում էին նաև երեք հարյուր հեծյալ թիկնապահներ՝ «ի փառաւորացն»²⁹: Կայսրը «ընկալաւ զնոսա մեծաւ պատուով»³⁰ և մի կողմ դնելով իր «կրօնամոլ բժախնդրութիւնները» ու շրջանցելով ծիսադավանական տարբերությունները, ջրօրհնեքի արարողություն կատարելու պատիվը ընձեռեց Հայոց կաթողիկոսին: Նա կարգադրեց «հայրապետին Պետրոսի արհնել զջուրն ըստ մերոյ կանոնիս, և Հռոմոնց եպիսկոպոսացն որ անդ դիպեցան՝ ըստ իւրեանց կանոնին»³¹: Ծիսահանդեսը նախատեսված էր ճորոխի գետի վրա, որտեղ Հայոց կաթողիկոսին և հոգևորականությանը կանգնեցրին «բարձր քան զառաջնորդսն Յունաց»³², այսինքն՝ գետի վերևի մասում, իսկ հույների տեղը գետաբերանի հատվածում էր: Միաբնակներին նման պատվի արժանացնելը կայսրության կողմից յուրատեսակ ուշադրության և հանդուրժամտության նշան էր դավանական այլ ուղղության ներկայացուցիչների նկատմամբ: Հայոց եկեղեցուն ցույց տրված առանձին պատիվ էր ոչ միայն կայսեր անձամբ ներկայությունը «հերետիկոս» հայերի արարողությանը, այլև այն, որ Պետրոս կաթողիկոսին գետակի հո-

²⁹ Ալիշան Ղ., Յուշիկք հայրենեաց, էջ 109: Խաչիկյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 190:

³⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 50:

³¹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 535:

³² Սմբատ սպարապետ, էջ 47: Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 50:

սանքի վրա ավելի բարձրադիր տեղ էին հատկացրել, մինչդեռ հույներն իրենց ծեսը կատարում էին ստորին մասում: Հայերի և հույների միջև գոյություն ունեցող կրոնական կատաղի անհանդուրժողականության մթնոլորտում նշանակություն ուներ ամեն մի մանրուք: Ուշադրության այդ ցույցը ուներ իր բացատրությունը. կայսեր կրոնական հանդուրժողականությունը³³ դիվանագիտական ժեստ էր, որով արտահայտում էր իր գոհունակությունը հայոց հովվապետից: Մինչդեռ հույն հոգևորականությունը գետի ստորին հոսանքն էր ընտրել, «զի թերակատար համարեին զօրհնութիւնն Հայոց, զի ինքեանք ի ներքոյ կալով՝ զօրհնեալն ի հայոց, վերստին օրհնեսցեն», -մեկնաբանում է Գանձակեցին³⁴: Մ. Օրմանյանի բացատրությամբ՝ այս հարցում նշանակություն է ունեցել նաև ծիսակատարությունն իրականացնող անձի կարգավիճակը: Ըստ այդմ՝ հայերի կողմից արարողությունը կատարում էր եկեղեցական հիերարխիայի ամենաբարձր հոգևորականը՝ Հայոց կաթողիկոսը, իսկ հույների գլխավոր պաշտոնյան մետրոպոլիտ էր³⁵:

Յուրատեսակ «մրցության» ասպարեզ էր բացված երկու դարավոր հակամարտ դավանությունների միջև և, բնականաբար, յուրաքանչյուր կողմը հրաշքի միջոցով պետք է ապացուցեր իր գերազանցությունը սրբության և ուղղափառության ասպարեզում: Լաստիվերցին, որը իր պատմած դեպքերի ժամանակակիցն է, բայց ներկա չի եղել Տրապիզոնում «խաղարկվող սցենարին», լսել է, որ երբ կաթողիկոսը «հեղուլ... զտէրունական իւղն ի ջուրսն, ցնցուղս լուսոյ ճառագայթից յանկարծակի ծագեաց ի ջուրցն, զոր տեսին առ

³³ Bartikyan H., The Religious Diplomacy of Byzantium in Armenia during the Tenth and Eleventh Centuries. Աճեմյան մատենաշար, հ. Բ, Երևան, 2002, էջ 919:

³⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիր. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 94, (այսուհետ՝ Կիրակոս Գանձակեցի):

³⁵ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1404:

հասարակ ամենեքեան, և փառաւորեցին զԱստուած, և բարձրացաւ եղջիւր հաւատոյս մերոյ»³⁶: Կատարված հրաշքը Վարդանն այսպէս է նկարագրում. «Եղև հրաշալի նշան, լոյս փայլատակեալ ի յաջոյ հայրապետին եւ յօժմանէ սուրբ իւղոյն ի հիացումն տեսողացն, եւ յոյժ գովեցաւ հավատն Հայոց»³⁷: Ուռհայեցին գունազարդում է կատարվածը և մեծացնում հրաշքի ուժը. «իբրև արկանէր զմիւռն սուրբ ձիթոյն ի ջուրն և հարկանէր սուրբ Նշանան զջուրն, հուր սաստկապէս ցոլացեալ երեւէր ի վերայ ջրոյն և կապեցաւ գետն առ վայր մի և ոչ շարժէր. և տեսեալ թագաւորին և զօրացն զարհուրեցան և խոնարհեալ թագաւորն՝ արկանէր զօրհնեալ ջուրն ի վերայ գլխոյն աջովն Տէր Պետրոսի»³⁸: Հրաշագործությունը բարձրացնում է հայոց հավատի հեղինակությունը: Հրաշագործի փառապասկ էր հյուսվում Պետրոս հայրապետի ճակատին ճիշտ այն պահին, երբ զուգահեռաբար ընթանում էր Անիի սակարկությունն ու վաճառքը: Լաստիվերցու նկարագրած այս հրաշապատումը բավական էր, ինչպէս նկատում է Լեոն, որ հետագա ժամանակներում առասպելը նոր գունավորումներ ստանար և ուռճացվեր, որպէսզի ավելի զարմանահրաշ փաստերով վավերացվեր հայոց հավատի գերազանցությունը³⁹: Հետագա զրոյցների մեջ դուրս է գալիս այն

³⁶ Արիստակէս Լաստիվերցի, էջ 535:

³⁷ Վարդան վարդապետ, էջ 93: Գիրք որ կոչի Յայսմաւորք, մեհեկի ԻԳ, մարտի 2, տպ. Գր. Մարզվանեցու, Կ. Պոլիս, 1730:

³⁸ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 50: Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ, աշխատասիր. Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 184: Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 94: Սմբատ սպարապետ, էջ 47: Ե3701 ձեռագիրը Հայոց ՇԱ 1052 թ. ներքո ունի այս տեքստը. «Տէր Պետրոս կաթողիկոսն երբ Կենաց փայտն ի Պոնտոս, որ է Տրապիզոն, ի ժամանակս Վասիլ կայսերն Յունաց եւ արար զջուրօրհնէքն եւ գետն արգելաւ յետս ժամ մի, եւ անտի դարձաւ ի Կոստանդնուպօլիս եւ եկաց անդ ամս Դ (4)» (Մաթևոսյան Կ., Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ, ծանոթ. 226):

³⁹ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 653: Հակոբ Մանահնեցու երկում պահպանվել է մի ավանդազրոյց, ըստ որի այդ հրաշագործությունից հետո Վասիլ Բ-ն «երկմտեալ ի հաւատս

ահեղ պատկերը, որ գետի ընթացքը կանգ է առել և ջուրը հոսել է դեպի ետ: Այս հրաշագործ սրբության համար պատմությունը Պետրոսին վարձատրել է «Գետադարձ» տիտղոսով⁴⁰: Այս անվանումը նրան տվել են համեմատաբար ուշ շրջանի հեղինակները, քանզի նույն ժամանակ ապրած Լաստիվերցին նման անուն չի հիշատակում:

«Գետադարձության հրաշքով» պսակված սրբազնագործությունը դրամատիկ եզրափակում է ստանում, երբ նույն հանդիսության ժամանակ «վեհափառ դեսպանը» Վասիլ Բ-ին է հանձնում Հովհաննես-Սմբատի գիրը, որում ասվում էր. «Յետ իմոյ (Հովհաննես-Սմբատի-Վ. Ա.) վախճանին՝ զիմ քաղաքս և գերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն»⁴¹: Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Յովհաննէս ի կենդանութեան իւրում զիր էր տուեալ Հոռոմոց՝ եթէ զկնի մահուան իմոյ Անի Հոռոմոց լիցի»⁴²: Վարդան վարդապետն էլ գրում է, թե թագավորը «պատրիարքին պատուիրէ տալ ձեռագրով զԱնի զկնի մահուան իւրոյ ի Հոռոմս, որպէս եւ կիրապաղատն Դավիթ»⁴³:

Անիի թագավորության կորստյան նախերգանքը այլ կերպ են ներկայացնում բյուզանդական աղբյուրները: XI դարի բյուզանդացի ժամանակագիր Հովհաննես Սկիլիցեսը հայտնում է, որ Հովհաննես-Սմբատն անձամբ մեկնում է կայսեր մոտ, հպատակություն է հայտնում և «ընձեռում բանալիները»: Կայսրը գնահատում

Հոռոմոց» և ծածուկ Սև լեռան Պաղակիձակ վանքում մկրտվում է հայոց ծեսով (Խաչիկյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 191):

⁴⁰ XVIII դարի ժամանակագիր Բաղդասար Դպիրի երկում նա անվանված է «Պետրոս Գետարգել» (Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. Ա, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 342): «Գետարգել» կոչվել է նրա սքանչելագործ խաչը (Ալիշան Ղ., Հայապատում, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1901, էջ 329):

⁴¹ Արիստակէս Լաստիվերցի, էջ 535:

⁴² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 84:

⁴³ Վարդան վարդապետ, էջ 93:

է նրա խելամտությունը, շնորհում մագիստրոսի պատվաստիճան, և նշանակում Անիի և Մեծ Հայքի ցմահ կառավարիչ: Հովհաննես-Սմբատից կայսրը պահանջում է գրավոր փաստաթուղթ, որով նրա մահից հետո Անի-Շիրակի թագավորությունը պետք է անցնի Բյուզանդիային⁴⁴: Բյուզանդացի հեղինակի այս պատմությունը Անիի գավթման իրավական հիմնավորումն էր⁴⁵: «Կայսեր պահանջը պետք է բավարարվեր, քանի որ «այն ժամանակ Բյուզանդիային ոչ մի հարևան պետություն չէր կարող ընդդիմակայել», - գրում է Հ. Բարթիկյանը, -Հովհաննես-Սմբատն այդ ձևով փորձում էր երկարաձգել իր երկրի անկախությունը՝ հույս ունենալով, որ Վասիլ Բ-ին հաջորդողը Հայաստանի նկատմամբ այլ քաղաքականություն կորդեգրեր»⁴⁶:

Հայոց թագավորության գլխին Դամոկլյան սուր դարձած տրապիզոնյան դաշնագրի ծնունդը Արիստակես վարդապետը բացատրում է հայոց թագավորի անզավակությամբ. «Քանզի իւր ոչ գոյր որդի թագակալ թագաւորութեանն»⁴⁷: Նրա միակ որդին վախճանվել էր, ուստի թագավորն իր «հոժար» կամքով ժառանգ է կարգում կայսրին: Վարդան Արևելցին կտակի շարժառիթ է համարում այն, որ Հովհաննես-Սմբատին խիստ նեղում էր Վրաց թագավորը: Հանձնելով Անին կայսրին՝ նա ստանում էր անվտանգության երաշխիքներ, կայսրը «պահէ զնա ի նեղչաց իւրոց»⁴⁸, որով հասկացվում էին հատկապես արտաքին թշնամիները: Հովհաննես

⁴⁴ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 146–147:

⁴⁵ Բյուզանդական կայսրությունը կարևոր նշանակություն էր տալիս որևէ տարածքի բռնագավթման իրավական հիմքերի առկայությանը: Նրանք նույնիսկ պատրաստ էին սպասել տարիներ, մինչ այդ իրավական հիմքը կմտներ ուժի մեջ (Юзбашян К., Армянские государства..., с. 173):

⁴⁶ Բարթիկյան Հ., Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., հ. Ա, էջ 671:

⁴⁷ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 535:

⁴⁸ Վարդան վարդապետ, էջ 93:

Սկիլիցեսի կարծիքով՝ կտակի իսկական պատճառը Հովհաննես-Սմբատի երկյուղն էր Վասիլ Բ-ի վրեժխնդրությունից⁴⁹: Հ. Մանանդյանը հատուկ քննության նյութ է դարձրել Հովհաննես-Սմբատի չարաբաստիկ կտակին վերաբերող տարբեր տեղեկությունները և եզրակացրել, որ ամենահավաստին Սկիլիցեսի հաղորդածն է⁵⁰: Ուշագրավ է, որ ժամանակակիցները ճիշտ են հասկացել եղելության էությունը, և դրա լավագույն արտահայտությունը հայրենասեր ողբերգուի՝ տրապիզոնյան իրադարձությունների շարադրանքը եզրափակող «Անդ եղեւ Հայոց կորստեան գիր և նամակ»⁵¹ ձևակերպումն է:

Անիից հրաժարվելու դիմաց կայսրը ապահովում է Հովհաննես-Սմբատի նյութական բարեկեցությունը և կայսերական գանձարանից «ցկեանս» դրամական նպաստ նշանակում. «Առնոյր տուրս եւ իշխանութիւնս ի Հռոմոնց զամս հնգետասան»⁵²: Անի-Շիրակի թագավորության յուրացման՝ իր համար հաջող ձեռնարկում կայսրը վարձահատույց է լինում նաև կաթողիկոսին, որը «մեծարեալ պատուի ի նմանէ (Վասիլ Բ կայսրից՝ Վ. Ա.)», և քանի որ Պետրոսը «յոյժ գանձուց սիրաւ էր», բյուզանդական արքունիքը նրան տարեկան նպաստ է նշանակում⁵³:

Կորստյան գիր ստորագրողը, զարմանում է Լեոն, դուրս էր գալիս Տրապիզոնից ոչ թե արատի բիծը ճակատին, այլ՝ արդարության լուսապակով զարդարված⁵⁴: Սակայն այս դեպքերից հետո հայոց քահանայապետն Անի չի վերադառնում, որի շարժառիթներ-

⁴⁹ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 146:

⁵⁰ Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 22-24: Юзбашян К., Скилица о захвате Анийского царства в 1045 г. Византийский временник, РАН, т. 40 (65), 1979, с. 76–91:

⁵¹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 535:

⁵² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 84:

⁵³ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 106: Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1403:

⁵⁴ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 653:

րի մասին աղբյուրները բացատրություն չեն տալիս: Ակնհայտ է, որ նա գիտակցում էր իր արարքի նշանակությունը և հասկանում էր, որ չի կարող վերադառնալ մի տեղ, որի կորստյան դատավճռին ինքը մասնակից է եղել: Ուստի Անի վերադառնալու փոխարեն ուղարկում է իր «գործած հրաշքի» լուրը, որը face-saving-ի անհույս փորձ էր: Գարնանը նա կայսեր ցուցումով Տրապիզոնից տեղափոխվում է Սեբաստիա՝ Վասպուրականի վերջին արքա Սենեքերիմի մոտ: Գանձակեցու ուշագրավ հաղորդման համաձայն՝ կայսրն առաջարկել է Պետրոսին «դնել աթոռ իւր ի Սեբաստիա և անտի հովուել զհօտ իւր»⁵⁵: Այս վկայությունը աներկբա ապացույցն է Բյուզանդիայի այն մտադրության, ըստ որի հույները ցանկանում էին Հայաստանից հեռացնել և լուծարել Հայոց կաթողիկոսությունը:

ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊՍՏՃԱՌՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ-ՍՄԲԱՏԻ ՈՒ ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁԻ ՄԻՋԵՎ

1026 թ. Սենեքերիմ Արծրունու և Վասիլ Բ-ի մահից հետո Պետրոսը Սեբաստիայից վերադարձավ Անի: Տրապիզոնի դաշնագրի առաջ բերած զգացմունքային տրամադրություններն այդ ժամանակ արդեն մարել էին, և ժողովրդի մեծ մասը չէր էլ հիշում դրա մասին: Այնուամենայնիվ, տրապիզոնյան դեպքերից հետո արքայի և կաթողիկոսի հարաբերություններն ընդունեցին լարված բնույթ: Եթե նախկինում թագավորի գլխավոր զինակիցը Պետրոս կաթողիկոսն էր, ապա հիշյալ դեպքերից հետո նրա հենարանն են դառնում արքունիքում բյուզանդամետ հոսանքի երկու ազդեցիկ պարագլուխները՝ «մեծապատիւ» Վեստ Սարգիսը և Գրիգոր Պահլավունի Սագիստրոսը: Լեոյի կարծիքով, լարված հարաբերությունների

⁵⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 95:

պատճառն այն էր, որ թագավորը Պետրոս կաթողիկոսին չէր արտոնել այնպիսի լիազորություններ, որոնք նա գործադրել էր Տրապիզոնում⁵⁶:

Մեքաստիայում Պետրոս կաթողիկոսի անցկացրած ժամանակաշրջանի մասին (1022–1026 թթ.) պատմական աղբյուրները լռում են: Սակայն միամտություն կլինի կարծել, թե թագավորի և կաթողիկոսի միջև գժտության պատճառը վերջինիս երկարատև բացակայությունն էր: Հակասությունների իրական պատճառը աշխարհիկ և հոգևոր ինքնակալների անզիջում պայքարն էր երկրում սեփական ազդեցության ուժեղացման համար: Վայելելով Բյուզանդիայի քաղաքական և հոգևոր վերնախավի հովանավորությունը⁵⁷ և ծանրակշիռ դեր ունենալով երկրի եկեղեցական-քաղաքական կյանքում՝ Պետրոս կաթողիկոսը բախվում էր Հովհաննես-Սմբատ թագավորի և իշխանների հակազդեցությանը: Հայոց վեհապետի հոգևոր-քաղաքական կշիռն ուղիղ համեմատական էր եկեղեցապետության վիթխարի տնտեսական և նյութական հարստությանը, որի մեջ մտնում էին ընդարձակ կալվածքներ, եկեղեցիներից և վանքերից ստացվող հասույթներ, զանազան նվիրատվություններ և անթիվ զանձեր: Սերելով ազնվական տոհմից՝ Պետրոսն Արշարունյաց գավառում ժառանգել էր բազմաթիվ հայրենական կալվածքներ: Ուռհայեցին հայտնում է, որ «յորժամ էր Տէր Պետրոս յաթոռ հայրապետութեանն և ի Հայաստան աշխարհին, ունէր կազմութիւն հայրենեաց՝ տուեալ ի թագաւորացն Հայոց՝ հինգ հարիւր գեղ անուանի և մեծանիստ և շահաւէտ ընտիր ընտիր, նոյնպէս և

⁵⁶ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 654: Զամինեան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, տպ. Ս. Աւագեանի, Նոր-Նախիջևան, 1908, էջ 176: Կ. Յուզբաշյանի կարծիքով նրանց հարաբերությունները լարվել էին կտակի առիթով, որովհետև Հովհաննես-Սմբատը Անին կտակել է Բյուզանդիային Պետրոսի ազդեցությամբ (Юзбашян К., Армянские государства..., с. 162):

⁵⁷ Չամչյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 945:

եպիսկոպոսս հինգ հարիւր փառաւոր և զաւառատեսուչս ի վերայ եօթն հարիւր թեմի հանապագ»⁵⁸: Հոգևոր կալվածատեր Պետրոսի սեփականությունն էր Աշնակ գյուղը, որի այգին՝ «որմով եւ ծառովք պտղաբերովք եւ անպտղաւք եւ խոտագետնովք և Գ /3/ ար քուր ազատ ի խալաէ և ի գեղջէ յամենայն հասուց»⁵⁹ նա նվիրել էր Աբլղարիի Պահլավունուն: Վերջինս էլ այդ այգին նվիրել է Անիի Ս. Փրկչի եկեղեցուն, որն ինքն էր կառուցել: Աբլղարիբը 1031 թ. Ս. Փրկչի եկեղեցուն նվիրել է նաև գանձագին այգի, հողեր, ձիթանոց և երեք կուղպակ, իսկ առաքելոց եկեղեցուն՝ «ԿԿառնուտի արտն»: Նույն տոհմից Գրիգոր Մագիստրոսը, որին պատկանում էր Բջնին իր բերդերով, Բջնիի եկեղեցուն և Հավուց Թառի վանքին նվիրել է ընդարձակ հողեր⁶⁰: Մխիթար Այրիվանեցին հիշում է, որ 1011 թ. Պետրոսը «շինեաց զՍուրմարի և զԾառաբար»⁶¹ վանքերը:

⁵⁸ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 153–154: Ընդունելով գյուղերի թվաքանակի չափազանցվածության վարկածը՝ պետք է փաստել, որ նա «հայրենեաց» ժառանգական մեծաթիվ կալվածքների սեփականատեր էր: Ղ. Ալիշանը հինգ հարյուրից մինչև յոթ հարյուր եպիսկոպոսի գոյության կապակցությամբ իրավացիորեն տարակուսում է, թե պահպանված եկեղեցական ժողովների փաստաթղթերում ստորագրող եպիսկոպոսների թիվը չի անցնում 40–50-ը (Ալիշան Ղ., Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1873, էջ 366):

⁵⁹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ Ա, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1966, էջ 48:

⁶⁰ Դիվան հայ վիմագրության, հտ. Ա, էջ 14, 17: Ալիշան Ղ., Շիրակ, էջ 84:

⁶¹ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն հայոց, տպ. Լազարեան ճեմարանի, Մոսկվա, 1860, էջ 58: Հարկ է նկատել, որ վանական կալվածատիրության աննախադեպ հարստացման երևույթը բնորոշ էր նաև Բյուզանդական եկեղեցուն: Աղբյուրները վկայում են X–XI դարերում բյուզանդական վանականության խոշոր նվիրատվությունների և նոր հողերի յուրացման և ազահության մասին: Նրանք հաճախ աչքի չէին ընկնում բարբերի սրբությամբ ու բարեգթությամբ՝ գերադասելով աշխարհիկ կենսակերպը: Այդ պատճառով նման «սևագետնները» հարուցում էին իշխանությունների և ժողովրդի դժգոհությունը (Скабаланович Н., Византийское Государство и церковь в XI веке. Типография Ф. Елеонского, СПб, 1884, сс. 442–448. Շառլ Դիլ, Բյուզանդիայի պատմության հիմնախնդիրները, առաջ. Հ. Բարթիկյանի, տպ. Սարգիս Խաչենց փրիթինֆո, Եր., 2005, էջ 65–66):

Անիի կաթողիկոսարանն ուներ մեծաթիվ միաբանություն և պաշտոնեություն: Տեղեկություններ են պահպանվել Պետրոսի գլխավորած վեհարանի շքեղության և բազմամարդության մասին, ինչը հոգևոր բյուրոկրատիայի աննախադեպ ուռճացման օրինակ է: Կաթողիկոսարանի տասներկու եպիսկոպոսներից բացի, որոնք ավանդաբար եղել են հայրապետների «գործակիցք և խորհրդակիցք»⁶², կային նաև «չորս վարդապետ...և վաթսուն երեց ի կրօնաւորաց՝ և յաշխարհականաց՝ հինգ հարիւր»: Եղեսացի ժամանակագիրը պատմում է կաթողիկոսարանի և առանձին եկեղեցիների անհամար գանձերի մասին. «Նաև զարդարանք եկեղեցեացն և տանն հայրապետութեանն բազում և անհամար և հրաշալի մեծութեամբ լցեալ, որ առաջին թագաւորացն տուեալ հաստատութեամբ առաջին հայրապետացն»⁶³: Հարյուրավոր կղերականները, որոնց մի մասը հասարակության դժգոհությունը հարուցող ապաշնորհ և ապիկար անձնավորություններ էին, ապրում էին ճոխության մեջ, որն ապահովվում էր իրենց կալվածքներից ստացվող հսկայական հասույթների հաշվին: Ձևավորվել էր նպաստավոր միջավայր չարաշահումների համար, այդ պատճառով Պետրոսին մեղադրում էին, որ «իր թագաւորանման հայրապետանոցը ենթարկուած էր պալատական զեղծումներու»⁶⁴: Նրա հարստությունն այնքան աչքի զարնող էր, որ դրան տիրանալու անթաքույց ցանկություն ուներ անգամ բյուզանդական արքունիքը: Բազրատունյաց թագավորության վերջին շրջանում հայրապետանոցն այնպիսի շուք ու փառք էր ստացել, որ «չէր նուաստ աթոռ հայրապետութեանն քան զթագաւորութեանն»⁶⁵:

⁶² Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, ԵՊՀ հրատ., Եր., 1987, էջ 403–405: Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 284–285:

⁶³ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 154:

⁶⁴ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1412:

⁶⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 154:

Բազմամարդ հայրապետանոցը և կաթողիկոսի տեսչության ներքո գտնվող հարյուրավոր թեմակալ-առաջնորդները իրենց կոչմանը արժանի չէին, որովհետև տարված էին ընչաքաղցությամբ, արծաթասիրությամբ, իսկ հարստության կուտակման ձգտումը հասնում էր մոլուցքի: Խոսելով 1049թ. Արծն քաղաքի ավերման ու կողոպուտի մասին՝ Ուռհայեցի ասում է, որ ինքը «բազում անգամ լուեալ մեր ի բազմաց յաղագս քորեպիսկոպոսին», որի անունն էր Դավթուկ, ամեն առավոտ նրա տնից «ույթ հարիւր վեցկի եզանց ելանէին», իսկ նրա գանձերն այնքան շատ էին, որ «քառասուն ուղտ բարձան»⁶⁶: Գյուղական եպիսկոպոսի կալվածքներն այնքան մեծ էին, որոնք վարելու համար նրա տնից ամեն օր դուրս էր գալիս երեք լուծ եզներով աշխատող 800 արոր: Հարստություններն ու գանձերը ստացվում էին ինչպես նրա ընդարձակ կալվածքներից, այնպես էլ այն ույթ հարյուր եկեղեցիների տուրքերից, որոնք եպիսկոպոսական հարկ էին վճարում⁶⁷: Կարելի է եզրակացնել, որ թեմակալների մեջ Դավթուկի նման ազահ կղերականներ քիչ չեն եղել:

Անիի շքեղ հայրապետանոցի բարոյական պատկերը ու հոգևորականության շրջանում տիրող բարքերը ամբողջությամբ արտացոլված են արևի խավարման մասին պատմող մի ավանդության մեջ, որն աղերսվում է ժամանակի նշանավոր վարդապետ

---

⁶⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 103: Վեցկին այն գույքանն է, որին լծվում է վեց եզ: Ինչպես երևում է, հարստացման մոլուցքը պակաս ուժեղ չէր նաև հույն հոգևորականության մոտ. Դավթուկից ետ չէր մնում նրա ժամանակակից Կեսարիայի հույն մետրոպոլիտ Մարկոսը, որն ուներ ոսկյա և արծաթյա անհամար գանձեր, վեց հազար ոչխար, քառասուն գոմեշի լուծ, քսան եզան լուծ (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 182):

⁶⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1976, էջ 178: Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները միջնադարյան հայաստանում IX– XIII դարերում, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 123:

Հովհաննես Կոզեռնի անվան հետ⁶⁸: 1033 թ. օգստոսի 10-ին Քրիստոսի խաչելության 1000-ամյակին տեղի է ունենում արևի խավարում, որի ընթացքում «մեծաւ շարժամաբ դողաց ամենայն երկիր»: Բնության տարերքի ազդեցությունը շատ մեծ էր ժամանակակիցների վրա: Հովհաննես-Սմբատն ու Պետրոս կաթողիկոսը այդ երևույթը համարելով չարագուշակ նշան, Գրիգոր Մագիստրոսին, Վեստ Սարգսին և «յագատաց տանն Հայոց եւ այլք ի քահանայիցն» ուղարկում են Սևանավանք՝ «առաքելական և մարգարեական գրոց» քաջագիտակ Հովհաննես Կոզեռնից բացատրություններ ստանալու: Վերջինս տարերքը մեկնում է, որպես աստվածային պատիժ՝ ի պատասխան քրիստոնեական պատվիրաններից շեղման: Գիտնական վարդապետը կանխատեսում է մոտալուտ բազում դժբախտություններ, որոնք հետևանք են բարքերի համընդհանուր անկման և սրբությունների ոտնահարման: Կոզեռնը եկեղեցական դասին, մասնավորապես նրա առաջնորդներին մեղադրում է նյութապաշտության մեջ՝ կանխագուշակելով եկեղեցու կարգերի խաթարում, ճշմարիտ քարոզչության արհամարհում, աղանդների բազմացում⁶⁹:

Հովհաննես Կոզեռնի գուշակությունները և եկեղեցու առաջնորդի թագավորավայել հայրապետանոցի ու առասպելական հարստությունների մասին լուրերը վարկաբեկում էին Պետրոս Գետադարձին: Այս ամենը նրա կացությունն Անիում դարձնում էր անհարմարավետ, և նա ստիպված էր հեռանալ: Գանձակեցու մեկ-

⁶⁸ Ըստ Մառի՝ արևի խավարման ավանդություն-տեսիլը ապոկրիֆ է, որը վերաբերում է Անիի պատմությանը: Այն ստեղծվել է XII դ., բայց բովանդակությամբ վերաբերում է XI դ. (Հակոբյան Թ., Անի մայրաքաղաք, Երևան, 1988, էջ 73: Мар Н., Сказание о католосе Петре и ученом Иоанне Козерне. СПб, 1895, с. 9–19):

⁶⁹ Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 52–54: Սմբատ սպարապետ, էջ 53: Աճառյանի կարծիքով Կոզեռնի տեսիլը գրվել է 1033 թ. (Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Պետական համալսարանի հրատ., Եր., 1946, էջ 566):

նաբանությամբ՝ «թագաւորն Յովհաննէս գծտութեամբ լեալ ընդ հայրապետին Պետրոսի»⁷⁰: Թագավորը «քինով» էր վարվում պատրիարքի հետ⁷¹: Ուստի «զայրացեալ տէր Պետրոս կաթողիկոսն յԱնի ի Յովանէս թագաւորէն եւ յիշխանացն»⁷² և խռովության պատճառով, որ «յարուցեալ յաթոռոյ իւրմէ ծածկաբար և գնաց ի Վասպուրական»⁷³:

Աղբյուրները նրա հեռանալու համոզիչ շարժառիթներ չեն մատնանշում: Յուրայինները Պետրոսի հեռանալու պատճառ էին համարում թագավորի, նախարարների «և ազատագուևդք զօրքն Հայոց ոչ լինէին ունկնդիր աստուածային պատուիրանացն»⁷⁴: Սակայն բազմաթիվ փաստերը, մասնավորաբար նաև Կոզեռնի խոսքերը վկայում են, որ կաթողիկոսն ինքն անգամ աստվածային պատվիրանների ջերմեռանդ հետևող չէր և ավելի շատ աշխարհիկ և քաղաքական գործերով էր զբաղված: Եթե իրականում աստվածային պատվիրանների զանցառումն էր նրա մեկնելու շարժառիթը, ապա նա կհեռանար ոչ թե գաղտնի և ծածուկ եղանակով, այլ բացահայտ հանդիմանությամբ ու բողոքով (*démarche*): Եվ այդ դեպքում կառանձնանար մերձակա վանքում, մինչդեռ նա թողնում է Անիի թագավորության սահմանները և հեռանում Ձորովանք, որը գտնվում էր բյուզանդացիների հոգևոր ազդեցության տիրույթում և ապավինում է Վասպուրականի հույն կուսակալի պաշտպանությանը: Պետրոսն այնտեղ «եկաց Դ /4/ ամ ի Ձորավանս Սալնապատի գոր շինեալ էր տէր Ներսէսի»⁷⁵:

⁷⁰ Գիրակոս Գանձակեցի, էջ 89–90:

⁷¹ Վարդան վարդապետ, էջ 98:

⁷² Սամուէլ Անեցի, էջ 185:

⁷³ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 75:

⁷⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 75: Грен А., Указ. соч., 1893, N 11, с. 121:

⁷⁵ Սամուէլ Անեցի, էջ 185:

Գետադարձին, անշուշտ, հայտնի էին իրենից ավելի քան կես դար առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունները, երբ Վահան Ա Սյունեցի կաթողիկոսը (965–970 թթ.) նույնպես բռնել էր այդ ճանապարհը և անփառունակ վախճանի էր «արժանացել»: Սակայն նրանց միջև կար մի էական տարբերություն. Պետրոսին դժվար է կասկածել դեպի հունադավանություն հակվելու մեջ, «վասնզի երբեք քաղկեդոնականության կասկածի ներքեւ չինկաւ իր ընթացքը, այլ Յոյներուն աչքին քաղաքական օգուտի եւ տիրապետութեան խոստումները շողացնելով, հեռու կը պահէր կրօնական պահանջումներ ընելէ», - գրում է Մ. Օրմանյանը⁷⁶: Բյուզանդական իշխանությունների հետ նրա գործակցությունը չէր կատարվում Հայոց եկեղեցու ինքնուրույնության սահմանափակման հաշվին: Գործողությունների տրամաբանությունը հուշում է, որ հայրապետի հեռանալը Անիից ավելի շուտ թելադրված էր քաղաքական շարժառիթներից:

Վաթողիկոսի աթոռանկությունը

Հայրապետական աթոռը լքելով՝ Պետրոսն «անչափելի տրտմութիւն»⁷⁷ պատճառեց իր հոտին: Հովհաննես-Սմբատն ու նախարարները տարբեր միջոցների են դիմում նրան Անի վերադարձնելու համար. «Թագաւորն Յովհաննէս և ամենայն նախարարք Հայոց գրեցին նենգութեամբ թուղթ առ Տէր Պետրոս՝ լինել ունկնդիր ամենայն հրամանաց նորա և ականջալուր լինել ամենայն լուսաւոր վարդապետութեան նորա», - պատմում է Ուռհայե-

⁷⁶ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1416: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ Պետրոս Գետադարձը պատվիրել է XI դարի նշանավոր մատենագիր Անանիա Սանահնեցուն գրել հակաքաղկեդոնական բնույթի երկասիրություն (Քյոսեյան Հ., Հայ եկեղեցական մատենագրություն, էջ 349):

⁷⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 75:

ցին⁷⁸: Հայոց արքունիքը հավանաբար զգուշանում էր Բյուզանդիայի ազդեցության աճից և գործողություններից: Այդ պատճառով դիմում են Վասպուրականի Բյուզանդական կուսակալներին՝ խնդրելով միջնորդել և համոզել Պետրոսին վերադառնալ Անի: Անշուշտ, կաթողիկոսը կռահում էր, թե վերադառնալու դեպքում իրեն ինչ էր սպասվում հակառակորդների կողմից, այդ պատճառով, նա նույնիսկ «աղաչանօք ոչ դարձալ»⁷⁹: Ինչպես ենթադրում է Մ. Օրմանյանը, նրանց նպատակը սուկ Պետրոսին տուն վերադարձնելը չէր, այլ՝ աթոռից զրկելը⁸⁰: Նրանք չէին համարձակվի այդպես վարվել այն ժամանակ, երբ նա ազատության մեջ էր, քանի որ այդ դեպքում կարող էր առաջանալ աթոռի երկփեղկման իրական վտանգ: Պետրոսը վայելում էր հույների հովանավորությունը, իսկ Հայաստանի մեծ մասն այդ ժամանակ կայսրության տիրապետության տակ էր:

Վերջապես «զամն չորս» անց 1037 թ., ըստ Սամվել Անեցու, հայ իշխանները Պետրոս Գետադարձին Վասպուրականից «խաբանօք յուղարկեալ տարան յԱնի»⁸¹, որտեղ նա թագավորի հրամանով կալանավորվում է և բանտարկվում Բջնիի բերդում⁸²: Վարդանն ասում է, որ կաթողիկոսին մայրաքաղաք «բերման ենթարկելու» հարցում օգնել է Վասպուրականի հույն դուքս-կառավարիչը, որը

⁷⁸ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 75–76:

⁷⁹ Վարդան վարդապետ, էջ 98:

⁸⁰ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1416:

⁸¹ Սամուել Անեցի, էջ 185:

⁸² Ուռհայեցու հաղորդմամբ Պետրոս կաթողիկոսին կալանել են քաղաք մտնելուն պես (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 76): Կ. Մաթևոսյանը, քննելով 1036 թ. Պետրոս կաթողիկոսի Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցում թողած և Հռոմոսի Ս. Գևորգ եկեղեցուն Հովհաննես-Սմբատի կատարած նվիրատվական արձանագրությունների տեղեկությունները, եզրակացնում է, որ կաթողիկոսը 1036 թ. արդեն Անիում էր: Նրա կարծիքով կաթողիկոսի և թագավորի գծությունը ծագել է 1036 թ. վերջերին (Մաթևոսյան Կ., Անի, եկեղեցական կյանքը..., էջ 324, ծանոթ. 11: Վիմակյան տարեգիր, կազմ. Կ. Կոստանեանց: Տպ. Գիտութեանց ճեմարանի կայսերականի, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 20):

նրան բռնությամբ է վերադարձրել Անի⁸³: Նույն տարվա վերջերին արքայի գումարած ժողովը, որին մասնակցում էին միայն յուրայիններ, այժոռանկ է անում Պետրոսին⁸⁴: Նոր կաթողիկոս է ձեռնադրվում Սանահինի վանքի առաջնորդ Դեոսկորոսը: Կատարվածը անօրինական էր և հակառակ եկեղեցու կանոններին, որովհետև նման վճիռ կարող էր կայացնել միայն ներկայացուցչական կազմ ունեցող եպիսկոպոսական ժողովը. «և ի ձեռնադրութեանն նորա (Դեոսկորոսի՝ Վ. Ա.) ոչ ժողովեցան եպիսկոպոսք և քահանայք և հայրապետք»⁸⁵: Գործող կաթողիկոսին այժոռանկ անելու համար նրա դեմ պետք է ունենային գորավոր մեղադրական փաստարկներ, մինչդեռ նման վկայությունները բացակայում են⁸⁶: Այդ ամենի փոխարեն վճռորոշ նշանակություն ուներ Հովհաննես-Սմբատի հակապետրոսյան դիրքորոշումը: Արքունիքի պահանջով այժոռից հեռացված Պետրոսը բանտարկվում է:

«Այր սուրբ եւ առաքինի»⁸⁷ բնութագրված Սանահինի վանահայր Դեոսկորոսը ընդդիմադիրներին լռեցնելու հարմար թեկնածու էր, որը գնահատվում էր թագավորի կողմից: Կաթողիկոս ընտրվելու Դեոսկորոսի համաձայնությունը մատենագիրները համարում են միամտության հետևանք, թե «կարի յոյժ խաբեալ եղել մեծ հռետորն Դեոսկորոս»⁸⁸: Վերջինիս պաշտոնավարությունը

⁸³ Վարդան վարդապետ, էջ 98:

⁸⁴ Այս իրադարձություններին մոտ նախադեպը Վահան Ա Սյունեցու այժոռագրվումն էր 970 թ. Անիում գումարված եկեղեցական ժողովում: «Թուլամորթ և երկչոտ» ներկայացվող Հովհաննես-Սմբատը բազմիցս խախտել է եկեղեցական ավանդույթը: Նրա առաջին հաջողված փորձը 1019 թ. Սարգիս Սևանցու հրաժարումը և Պետրոսի ընտրությունն էր (Մաթևոսյան Վ., Անիի մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ, ՊԲՀ, 2008, N 3, էջ 15):

⁸⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 76:

⁸⁶ Ա. Գրենի կարծիքով՝ Պետրոսին մեղադրում էին թշնամու հետ համագործակցելու մեջ (Грен А., Указ. соч., 1893, N 11, с. 121).

⁸⁷ Վարդան վարդապետ, էջ 98:

⁸⁸ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 76:

տևում է «գտարի մի և զամիսս երկու»: Նրա թե՛ աթոռակալությունը, թե՛ աթոռագրկությունը, ինչպես Ուռհայեցին է ասում, «Ոչ ըստ Աստուծոյ հրամանացն», այսինքն՝ եկեղեցական կանոններով չէին: Դեռսկորոսի ձեռնադրությունը ոչ ոք չճանաչեց, և նա «կորոյս զայնչափ պատիւն՝ գոր ունէր»: «Ի ձեռնադրութեանն նորա (Դեռսկորոսի՝ Վ. Ա.) ոչ ժողովեցան եպիսկոպոսք և քահանայք և հայրապետք» և «ոչ քարոզեցաւ անուն նորա (Դեռսկորոսի՝ Վ. Ա.) ի մէջ եկեղեցւոյ» մյուս հայրապետների շարքում⁸⁹: Իհարկե, նրա օժման արարողության համար անհրաժեշտ թվով եպիսկոպոսներ գտնվել են, որոնք կատարել են արքունիքի կամքը, ուստի Ուռհայեցու խոսքը վերաբերում է եպիսկոպոսական գավազան կրող հոգևորականների մեծամասնությանը: Դեռսկորոսի կարճատև գահակալության ընթացքում տեղի ունեցան եկեղեցու բարքերի նկատելի անկում, եպիսկոպոսական դասի պառակտում. յուրայինների թիվը մեծացնելու նպատակով նա եպիսկոպոս ձեռնադրեց բազմաթիվ անարժանների, որոնք իրենց «յայտնի յանցանաց» համար բանադրվել էին նախորդ հայրապետների կողմից:

Արքունիքի վերոնշյալ գործողությունները նոր խմորումների տեղիք են տալիս եկեղեցականների շրջանում: Եպիսկոպոսներն ու վարդապետները եկեղեցում հրահրած խռովությունների պատճառով «նզովիւք փակեցին զթագաւորն և զամենայն նախարարսն Հայոց վասն հակառակութեան»: Պետրոսին աթոռագրկելով՝ Հովհաննես-Սմբատը և նրա համախոհ նախարարները սպառնալից արդյունքի չեն հասնում: Ընդհակառակը ներքին հակասություններն ավելի են խորանում և երկրում ստեղծվում է տագնապալի կացություն, որի միակ լուծումը հայրապետական գահին Պետրոսի վերականգնումն էր: Թագավորն ու իշխանները «սարսեալք ի յահե

⁸⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 76:

անիծիցն» և վերահաս ընդվզումները կանխելու համար «կամեցան դարձուցանել զտէր Պետրոս յաթոռ իւր»⁹⁰: Նրա վերադարձի գործում էական դեր է ունեցել Գրիգոր Մագիստրոսը, որն արքունիքի գլխավոր անձանցից էր:

Նամակագրությունից երևում է, որ բանտարկության ընթացքում Պետրոսը զբաղվել է եկեղեցու հայրերի գործերի ուսումնասիրությամբ և ընթերցանությամբ: Երբ նա բանտում էր, Գրիգոր Մագիստրոսը նրան է փոխանցել Եփրեմ Ասորու «Հավատոց գիրքը՝ ասելով, որ այն կլինի «զընկերդ քո (Պետրոս Գետադարձի՝ Վ. Ա.) ի քում միայնութեան»⁹¹:

Պետրոսը կայուն հայացքների տեր, համառ և հետևողական անձնավորություն էր, և ի հեճուկս հալածանքների, գահընկեցության ու պատիվներից զրկելու, նա իր համոզունքներում մնաց անդրդվելի:

Պետրոս Գետադարձի վերահաստատումը հայրապետական գահին

Երկրում ստեղծված ոչ դյուրին իրավիճակում հոգևոր դասի մեծամասնությունը պահանջում էր հայրապետական գահին վերահաստատել Պետրոս Գետադարձին, որը եկեղեցում ուներ հետևորդների մեծ շրջանակ և իր հեղինակության շնորհիվ կարող էր ազդել հանրային տրամադրությունների վրա: Նրա վերադարձով հնարավոր կլինէր վերականգնել երկրի ներքին կայունությունը և հանրային համերաշխությունը: Այս իրողությունները ստիպում են արքունիքին տեղի տալ: Չնայած այն բանին, որ շատերը ընդունում էին իրենց գործած սխալները և թողություն էին խնդրում մեղքերի

⁹⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 77:

⁹¹ Կոստանեանց Կ., Գր. Մագիստրոսի թղթերը, էջ 4:

համար, այդուհանդերձ Պետրոսը «պնդեալ կայր» և «գաուրս բագումս ոչ առնոյր յանձն» վերադառնալ աթոռին, քանի որ չէր փոխել ընդդիմադիր կեցվածքը թագավորի նկատմամբ: Ենթադրվում է, որ նա ոչ թե հրաժարվել է նորից գահ բարձրանալ, այլ պահանջել է վերացնել գործած ապօրինությունը և իր իրավունքները վերականգնել օրինական եպիսկոպոսական ժողովով: Միայն այդ դեպքում նա կխուսափեր թագավորի ձեռքին «գործիք» դառնալուց և խոցելի չէր լինի:

Հայոց ավագանին նամակով դիմում է Աղվանքի կաթողիկոս Հովսեփին, խնդրում նրա միջնորդությունը՝ տեր Պետրոսին կաթողիկոսական աթոռին վերահաստատելու համար: 1038թ. Հովսեփ կաթողիկոսն իր եպիսկոպոսական դասով ժամանում է Անի: Նույն թվականին նրա նախագահությամբ գումարվում է ազգային-եկեղեցական ժողով, որին բացի բազմաթիվ եպիսկոպոսներից, վարդապետներից, վանահայրերից, մասնակցում էին նաև իշխաններ և ազատներ, որոնց ընդհանուր թիվը հասնում էր «իբրեւ չորք հազարաց»⁹²: Ժողովականները Պետրոսի այթոռագրկությունը որակում են որպես եկեղեցական ավանդության խախտում, իսկ Դեոսկորոսին «մերժեցին ի պատուոյ և ընկեցին յաթոռոյ հայրապետութեան»⁹³: Կուտակված հանրային ցասումը հանգեցրեց մոլեզին պողոթնումի, և «յաւուր Յայտնութեան Տեառն, մինչդեռ օրինէին զջուրն», այն է՝ 1039 թ. հունվարի 6-ին ժողովուրդը հարձակվեց Դեոսկորոսի վրա: Պատռելով հայրապետական քողը՝ նրան դուրս են բերում եկեղեցուց, որից հետո «հանին զնա անարգանօք ի քաղա-

⁹² Սա Հայ եկեղեցու պատմության մեջ ամենափառավոր ժողովներից է, թե՛ մասնակիցների թվով, թե՛ դասային ներկայացվածությամբ: Այն վերահաստատեց կաթողիկոսի ընտրության և գահընկեց անելու դարավոր ավանդական կարգը:

⁹³ Թուրքիզի կարծիքով ժողովականների մեծ մասը եղել են քաղկեդոնական դավանանքի հայ հոգևորականներ (Tournebize Fr., *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, T. I, 1910, էջ 372):

քեն»: Կարգալույծ են արվում Դեոսկորոսի ձեռնադրած հոգևորականները, որպեսզի այսուհետև նրանցից ոչ ոք քահանաների շարքին չդասվի: Դեոսկորոսը գոչում է իր արարքի համար, որը հավանաբար փառասիրական գայթակղության հետևանք էր, և անադմուկ հեռանում «ի Սանահինն ի վանքն իւր»⁹⁴: Այդուհանդերձ նրան, որպես «այր սուրբ եւ առաքինի», դրվատանքով են հիշում մատենագիրները⁹⁵:

Մեկ տարի հինգ ամիս բանտարկված մնալուց հետո Պետրոսը «հաղթականորեն» վերադառնում է կաթողիկոսական գահին ու «եղև խաղաղութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Հայաստան աշխարհին»: Չնայած այն հանգամանքին, որ յոթ-ութ տարի Սեբաստիայում և Վասպուրականում անցկացնելը մասամբ թուլացրել էին Պետրոսի դիրքերը Անիում, սակայն եպիսկոպոսական դասի զգալի մասը շարունակում էր հետևել նրա ուղղությանը: «Հայոց անկախության շրջանի վերջում կաթողիկոսի դիրքն այնքան ամուր էր, որ նույնիսկ Պետրոս Գետադարձի երկիմաստ քաղաքականությունը չէր կարող խաթարել այն, և 1038-ին Անիում հավաքված եպիսկոպոսները ստիպեցին նրան վերադառնալ հակառակ թագավորական պահանջներին և Յովհաննէս-Սմբատի առաջադրած թեկնածուի», - գրում է Ն. Գարսոյանը⁹⁶: Բյուզանդացիները բավարարված էին քաղաքական հարցերում կաթողիկոսի ունեցած բացահայտ հունա-

⁹⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 78: Սանահինի վանականությունը Դեոսկորոսին անվանել է «հայրապետ» (Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, մասն Ա Տպագրատուն Հոգևոր ճեմարանի Հայոց Տփլիսայ, Տփլիսի, 1842, էջ 28, 52:

⁹⁵ Վարդան վարդապետ, էջ 98: Ուռհայեցին Դեոսկորոսին անվանում է «Մեծ հռետորն» (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 76): Անանիա Սանահնեցին Դեոսկորոսին պատվում է «Երկրորդ Լուսավորիչ» կոչումով (Ե-ԺԲ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, աշխ. Ա. Մաթևոսյանի, Եր., 1988, էջ 99, ծանոթ. 2):

⁹⁶ Garsoyan N., The Armenian People from Ancient to Modern Times. Vol. I, 7, The Independent Kingdoms of Medieval Armenia, New-York, 1997, էջ 173: Գարսոյանը Պետրոս Գետադարձին բնորոշում է որպես «հանելուկային գործիչ» (Նույն տեղում, էջ 172):

կան կողմնորոշմամբ և առժամանակ դավանաբանական խնդիրներ չեն հարուցում, սակայն ակտիվացնում են Հայաստանից գրաված տարածքներում քաղկեդոնական եպիսկոպոսությունների ստեղծման աշխատանքները⁹⁷:

1039 թ. Պետրոսի վերադարձով թագավորությունում հաստատված հարաբերական անդորրը խաթարվում է 1041 թ. վերջերին, երբ «ի միում ամի» մահանում են թագակիր եղբայրներ Աշոտն ու Հովհաննեսը: Քանի որ Հովհաննեսը ժառանգ չունեի, իսկ Աշոտի որդին դեռ հասուն տարիքի չէր, գլուխ են բարձրացնում գահի բազմաթիվ հավակնորդներ: Իրենց Անիի ժառանգորդներ էին հռչակել Բյուզանդիայի կայսրերը, որոնցից Միքայել Կալաֆատեսը (1041 դեկտեմբերի 10-1042 ապրիլի 21), կյանքի կոչելով տխրահռչակ տրապիզոնյան կտակը, դեսպան է ուղարկում Անի և փորձում է տիրանալ իր «ժառանգությանը»⁹⁸: Դրան հետևում է կայսերական զորքի արշավանքը դեպի Անի: Վահրամ Սպարապետի գլխավորությամբ հայերին հաջողվում է հերոսական պայքարով պաշտպանել քաղաքական անկախությունը: Բագրատունյաց գահը դեռևս թափուր էր, և Կալաֆատես կայսրին փոխարինած Կոստանդին IX Մոնոմախը (1042–1055 թթ.) համառորեն պահանջում

⁹⁷ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ LXVIII:

⁹⁸ Լաստիվերցու մոտ պահպանվել է կասկածելի արժանահավատությամբ մի պատմություն, որը, կարծես թե, խորհրդանշում է Բյուզանդիային անցնելու եղանակով Անիի թագավորության անկման անխուսափելիությունը. Վասիլ Բ-ի հաջորդ Կոստանդին Ը-ն (1026–1028 թթ.) 1028 թ. կանչում է կաթողիկոսարանի հյուրընկալ հայազգի Կիրակոս քահանային ու նրան է հանձնում Հովհաննես-Սմբատի կտակը: Քահանային պատվիրում է. «Տար զգիրդ և տուր ի թագաւորն Հայոց» որպէսզի հայոց թագավորությունը ընդմիջտ մնա «որդոյ քո, և որդի քո որդոց իւրեանց»: Արիստակէս Լաստիվերցի, էջ 556–557: Սակայն Կիրակոս երեցը նամակը ոչ ոքի չի հանձնում և ավելի ուշ վաճառում է Միքայել Դ Պաֆլագոնացի (1034–1041 թթ.) կայսրին, որի դիմաց ստանում է «գանձ բազում»: Այս ավանդությամբ ևս մեկ անգամ հաստատվում է, որ գոյություն է ունեցել կտակ, որով էլ օրինականացվել են Կոստանդին Թ Մոնոմախի գործողությունները (Юзбашян К., Армянские государства..., с. 159):

եր Անիի թագավորությունը: Վերջինս անմիջապես զենքի չի դիմում, փորձում է «խաղաղ» ճանապարհով վերացնել Հայաստանի անկախությունը: «Հայ իշխանավորներին մի բան էր մնում, դիմել դիվանագիտության օգնությանը, քանզի անհնարին էր դիմակայել Բյուզանդիայի ռազմական ուժին», - գրում է Հ. Բարթիկյանը⁹⁹: Ստեղծված պայմաններում բյուզանդական արքունիքի հետ բանակցություններ վարելու համար ամենանպատակահարմար անձնավորությունը կաթողիկոսն էր, որի բյուզանդամետությունը հաջողության նախապայման էր: 1042 թ. Պետրոս Գետադարձը մեկնում է Բյուզանդիա՝ հայ-բյուզանդական եկեղեցական միության շուրջ բանակցություններ վարելու, որը տևում է չորս ամիս: Ուռհայեցու նկարագրությամբ կաթողիկոսը ճանապարհվում է պատկառելի շքախմբով, ուղեկցությամբ՝ «հյր տանեցի ազատօքն փառաւոր արամբք երեք հարիւր՝ վառեալ զինուք, և վարդապետս և եպիսկոպոսունս և երաժիշտս և կրոնաւօրս, քահանայս հարիւր և հեծեալս ի փառաւոր ջորւոջ, հետեւակ պաշտոնեայս երկերիւրս»¹⁰⁰: Բյուզանդական իշխանությունները վստահ էին, որ կաթողիկոսը զալիս է ստորագրելու Քաղկեդոնի որոշումների տակ: Դա էր պատճառը, որ հայոց քահանայապետն արժանացավ աննախադեպ ընդունելության և նրա առջև «դրդեցաւ ամենայն քաղաքն Կոստանդնուպօլսի... հանդերձ մեծամեծօք եւ ահաւոր փառօք տարան զնա (Պետրոս կաթողիկոսին՝ Վ. Ա.) ի սուրբն Սոփի և անդ հանդիպեալ թագաւորին և պատրիարքին»¹⁰¹: Պետրոս Ա Գետա-

⁹⁹ Բարթիկյան Հ., Պետրոս Ա Գետադարձ և Կոստանդին IX Մոնոմախ, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, Աճեմյան մատենաշար, Երևան, 2002, էջ 593:

¹⁰⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 104: Յովսեփյան Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 417-418:

¹⁰¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 105: Այդ ժամանակ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը Կերուլլարիոսն էր (1043-1058 թթ.), որը պայքարում էր եկեղեցու անկախության համար և

դարձի առաքելությունը Կոստանդնուպոլիս դիվանագիտական քայլ էր՝ կանխելու Միքայել Կալաֆատեսի անհաջող, բայց Հայաստանի վրա թանկ նստած ռազմական գործողությունների շարունակությունը Կոստանդին Մոնոմախի կողմից¹⁰²: Պետրոսն այնտեղ հավանաբար մասնակցել է քաղկեդոնական ծեսով կատարված կրոնական արարողության¹⁰³: Հայաստանում քաղաքական անբարենպաստ իրավիճակներում հայոց կաթողիկոսները երբեմն դիմում էին նման քայլերի, այն է՝ բարձրաստիճան հույների հետ շփվելիս ցուցաբերում էին կրոնական հանդուրժամտություն, խոստանում էին քննարկել եկեղեցիների միության առաջարկը: Պետրոս Գետադարձի արածը հենց այդպիսի քայլ էր¹⁰⁴, որի շարժառիթը բարդ իրավիճակից ճողոպրելն էր՝ թեկուզ խաբեության գնով, որովհետև եկեղեցիների միության հարցը մեկ անձի ստորագրությամբ չէր վճռվում, այլ երկրի բոլոր եպիսկոպոսների ժողովում¹⁰⁵:

Պետրոս կաթողիկոսի դերն Անիի հանձնման գործում

Թագակիր եղբայրների մահից հետո Անիի հունամետ կուսակցությունն առաջնորդող եռյակում որոշակի տարաձայնություններ

ընդդիմադիր էր կայսրին (Скабаланович Н., указ. соч., էջ 383: Շառլ Դիլ, նշվ. աշխ., էջ 59, 62, 265):

¹⁰² Բարթիկյան Հ., Պետրոս Ա Գետադարձ և Կոստանդին IX Մոնոմախ, էջ 599:

¹⁰³ Առկախ թողնելով Պետրոս Գետադարձի դավանական կողմորոշման խնդիրը՝ Հացունին արձանագրում է, որ Ս. Մոֆիայի մեջ կայսեր և պատրիարքի կողմից ընդունվելը «կրօնական հաղորդակցութեան ձև մ'ը էր ըստ ինքեան» (Հացունի Վ., Կարենոր խնդիրներ հայ եկեղեցոյ պատմութենէն, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1927, էջ 491):

¹⁰⁴ Բարթիկյան Հ., Պետրոս Ա Գետադարձ և Կոստանդին IX Մոնոմախ, էջ 599: Նախկինում բազմիցս նման հրավերներ եղել են, բայց կաթողիկոսները մերժել են՝ հասկանալով, որ բյուզանդական ճնշումների տեղատարափին դիմակայելն անհնար է: Հայոց կաթողիկոսներից առաջինը Պետրոս Ա-ն էր, որ համաձայնեց մեկնել Կոստանդնուպոլիս:

¹⁰⁵ Հայոց պատմություն, հ. Բ, Միջին դարեր (IV-XVII դարի առաջին կես), գիրք II, (IX դարի կես- XVII դարի առաջին կես), Զանգակ-97 հրատ., Երևան, 2014, էջ 159-160:

են ծագում. օգտվելով պատեհ հանգամանքներից՝ Հովհաննես-Սմբատի արքունի հոգաբարձու Վեատ Սարգիսը հափշտակեց և իր հայրենական բերդերում թաքցրեց թագավորական գանձերը: Նա մտադիր էր «թագաւորել ի վերայ տանն Շիրակայ եւ որ շուրջ զնովաւ գաւառք»¹⁰⁶:

Ազգային ուժերը համախմբված էին Վահրամ Պահլավունու շուրջ, որին Լաստիվերցին բնորոշում է որպես «այր հօր եւ անուանի, եւ բարեպաշտութեամբ յոյժ վեհ»¹⁰⁷: Երկիրը պառակտումից փրկելու և թագաժառանգի հարցը լուծելու համար Պետրոս կաթողիկոսը, Վահրամ Պահլավունին և մի քանի իշխաններ գահ են բարձրացնում Աշոտի որդի 18-ամյա Գագիկ Բ-ին: Նրանց հաջողվում է զսպել գահի բոլոր անօրինական հավակնորդների նկրտումները և, պահպանելով գահաժառանգության ավանդական կարգը, 1042 թ. վերջին Անիի Մայր տաճարում կաթողիկոսը Գագիկին օծում է թագավոր. «իմաստութեամբ եւ հնարիւք մուծին» Գագիկին մայրաքաղաք և «թագաւորեցուցին ի վերայ իւրեանց»: «Զարգացեալ եւ վայելուչ եւ իմաստուն եւ հմուտ աստուածային ուսմանց»¹⁰⁸ երիտասարդ Գագիկը հնազանդեցնում է Վեատ Սարգսին և շուրջ «երկու ամ» խաղաղ կառավարում երկիրը: Սմբատ պատմիչի խոսքերով. «իմաստութեամբ հաստատեաց զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց» և «խաղաղացաւ աշխարհին Հայոց»¹⁰⁹: Ազգային ուժերի հետ համագործակցելը և Գագիկ Բ-ի օժման փաստը վկայում են, որ Պետրոս Ա-ն այդ ժամանակ դեմ էր Անին Բյուզանդիային կտակելու ծրագրին և փորձում էր երկարաձգել թագավորության գոյությունը:

¹⁰⁶ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 557:

¹⁰⁷ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 557:

¹⁰⁸ Սմբատ սպարապետ, էջ 57:

¹⁰⁹ Սմբատ սպարապետ, էջ 58:

Ի դեմս նորած արքայի՝ պատակտված թագավորությունը վերստին միավորվում է և, որ ամենակարևորն էր մերժվում է եկեղեցիների միությունը և ձախողվում է Անի-Շիրակի թագավորությունը խաղաղ ճանապարհով բյուզանդացիներին հանձնելու ծրագիրը¹¹⁰: Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին այդ ժամանակ դեֆակտո երկրի քաղաքական ղեկավարն էր, Պահլավունիները մնացել էին վտանգված թագավորության վերջին նեցուկը¹¹¹:

Գագիկ Բ-ի իշխանությունը չճանաչող Բյուզանդիան մեծացնում է ճնշումը Անիի Բագրատունյաց թագավորության վրա՝ նրա դեմ դուրս բերելով նաև Դվինի ամիրային և Դավիթ Անհողինին¹¹²: Բյուզանդացիներին հայտնի էր, որ Հայոց թագավորությունը գրավելու ծրագրեր ունեին նաև թուրք-սելջուկները Տուրքիլ բեկի գլխավորությամբ: Ի վերջո՝ 1044 թ. Կոստանդին Սոնումախ կայսրը Վեստ Մարգսի խորհրդով հաշտություն կնքելու և բարեկամություն հաստատելու պատրվակով «կոչեա զԳագիկ պատճառանօք սիրոյ ի Կոստանդնուպոլիս»¹¹³: Վեստ Մարգիսը, «հանդերձ համախոհօքն իւրովք» խորհուրդ են տալիս ընդունել հրավերը՝ հավաստիացնելով, որ հավատարմորեն կսպասեն նրա վերադարձին: Պետրոս

¹¹⁰ Բարթիկյան Հ., Պետրոս Ա Գետադարձ և Կոստանդին IX Սոնումախ, էջ 600:

¹¹¹ Թեև Պահլավունի նախարարական տոհմը ենթարկվում էր Բագրատունիներին, սակայն XI դարում իրենց հզորությամբ գերազանցում էին վերջիններիս: Նրանք ունեին բացահայտ բյուզանդամետ դիրքորոշում, որը գնահատվում էր կայսրության կողմից, և այդ բանը երևաց թագավորության անկումից հետո Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն շնորհված բարձր տիտղոսով (Federico Alpi, 8 luglio 2014, *Playing the Great Game: Armenian Nobility and Its Foreign Politics from the 9th-11th Centuries*, Leeds International Medieval Congress 2014, University of Leeds, Leeds, page 5–6).

¹¹² Թուրք-սելջուկների դժոխային պայմանները տեսած ժամանակամերձ հայ պատմիչները՝ Լաստիվերցին, Հակոբ Սանահնեցին, Ուռհայեցին, ոչ միայն հանդուրժամիտ վերաբերմունք են ունեցել Բյուզանդիայի արևելյան նվաճումների հարցում, այլև որոշ տեղերում նույնիսկ արդարացնում են այդ քաղաքականությունը (Арутюнова-Фиданян В., *Армянские средневековые историки об экспансии Византийской империи*, Историко-филологический журнал, № 2, Ереван, 1978, сс. 191-206, с. 201).

¹¹³ Սմբատ սպարապետ, էջ 61: Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 93:

կաթողիկոսի միջնորդությամբ նրանք նույնիսկ գրում և վավերացնում են իրենց երդումը. «թանային զգրիչս յարին Կենարարին, և արարին երդման գիր հայրապետն և ամենայն իշխանքն Հայոց»¹¹⁴: Գագիկի Կոստանդնուպոլիս մեկնելուն դեմ էր միայն Վահրամ Պահլավունին, սակայն ինչպես մեկնաբանում է Մ. Օրմանյանը «Սուրբ խորհուրդին նուիրականութիւնը, երդման սրբութիւնը, ու կաթողիկոսին ներկայութիւնը ազդեցին երիտասարդ Գագիկի վրա»¹¹⁵: Վերջինս որոշում է ընդունել հրավերը և, Անի բանալիները հանձնելով Պետրոս կաթողիկոսին և նրան նշանակելով քաղաքի գլխավոր, «միակողմանի տոմսով» ուղևորվում է Կ.Պոլիս: «Մեծաւ փառաւորութեամբ» թագավորավայել ընդունելության արժանացած Գագիկն այնտեղ հայտնվում է «իբրև զճուկն ի կարթէ ըմբոնեալ կամ իբրև զհաւ ի ծուղակաց» դրության մեջ: Ստոր մեքենայություններով արգելափակում են Գագիկին և պահանջում իրեն հանձնել Անին՝ փոխարենն առաջարկելով «զՄելիտինէ և զգաւառսն, որ շուրջ գնովալ»¹¹⁶:

Համոզվելով, որ Գագիկի վերադարձն անհնարին է, իսկ Անիի նոր տիրակալ ունենալը անխուսափելի՝ Պետրոս կաթողիկոսը դիմում է Անիի թագավորության ստվարաթիվ բյուզանդամետ իշխանների տրամադրություններին համահունչ քայլի. նա լուր է ուղարկում Մամոսատի հույն կուսակալին, թե «ծանս թագաւորին (Կոստանդին Մոնոմախին-Վ.Ա.) թէ մեզ զինչ հատուցանէ փոխարէնս, եւ ես տաց զքաղաքս եւ զայլ ամուրս որ յաշխարհիս են»: Բա-

¹¹⁴ Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 94: Ղ. Ալիշանը թերահավատ է կաթողիկոսի կողմից նման սրբազան ծիսակատարություն կազմակերպելու հարցում և կարծում է, որ նրա հորդորի մեջ ոչ մի նենգամտություն չկար (Ալիշան Ղ., Հայապատում, էջ 320, ծանոթ. 1):

¹¹⁵ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1432: Լեոն համոզված է, որ Կոստանդնուպոլիս մեկնելու Գագիկի շարժառիթներից ամենավճռականը եղել է Պետրոս կաթողիկոսի խոսքը (Լեո, Անի, ԵՊՀ հրատ., Եր., 1963, էջ 333):

¹¹⁶ Արիստակես Լաստիվերցի, 561:

նակցությունների և սակարկությունների արդյունքը լինում է այն, որ կաթողիկոսը, գայթակղվելով խոստացված «գանձիւք եւ իշխանութեամբ», համաձայնություն է հայտնում Անին Բյուզանդիային հանձնելու պահանջին¹¹⁷: Մ. Օրմանյանը գրում է. «Վասիլի եւ Միքայելի հետ կնքուած վաճառումներէն ետքը, այդ երրորդն է գոր Պետրոս կը կնքէ Մոնոմախոսի հետ, եւ միեւնոյն Անին կրկին ու կրկին նորանոր շահերու առարկայ կը կազմէ»¹¹⁸: Անին բյուզանդացիներին հանձնելը Պետրոսի միանձնյա որոշումը չէր, քաղաքում կար բավական ուժեղ հունասեր խմբավորում, որն էլ իրականացրեց կայսրության ցանկությունը¹¹⁹: Սամվել Անեցին աներկբայորեն հայտարարում է այս գործում մեղսակից անձանց անունները. «Տէր Պետրոս եւ ազատ Սարգիս եւ Գրիգոր Բջնեցին նենգեցին զԳագիկ եւ զԱնի ետուն ի կայսրն Յունաց»¹²⁰: Կոստանդին Մոնոմախին նրանք ուղարկում են մայրաքաղաքի քառասուն բանալիները և «գիր զկնի թէ ամենայն Արեւելք քո (Կոստանդին Մոնոմախին՝ Վ. Ա.) եղել»¹²¹: Գագիկը համառորեն ընդդիմանում է կայսեր պնդումներին. «Երեսուն օր պնդեալ Գագիկ ոչ հաւանէր»¹²²: Որպէս իր պահանջի իրավական հիմնավորում, կայսրը ցինիկաբար Գագիկի առաջ է դնում հայոց իշխանների թուղթն ու Անիի բանալիները: Ազատագրկության և արգելափակման պայմաններում Բագրատունի վերջին թագակիրը հարկադրաբար գնում է զիջման: Խոս-

¹¹⁷ Արիստակէս Լաստիվերցի, էջ 562:

¹¹⁸ Օրմանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 1433:

¹¹⁹ Մաթևոսյան Կ., Անին մայրաքաղաք, ՊԲՀ, 2008, N 3, էջ 24:

¹²⁰ Սամուել Անեցի, էջ 187:

¹²¹ Սմբատ սպարապետ, էջ 62: Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 95: Մ. Չամչյանը գրում է, որ Անիի բանալիները, կաթողիկոսից ծածուկ, կայսրին են ուղարկել Վեստ Սարգիսը և մի քանի այլ նախարարներ (Չամչյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 933):

¹²² Սմբատ սպարապետ, էջ 62: Անին կամովին չհանձնելու Գագիկի համառության մասին վկայում է նաև հույն հեղինակը՝ ասելով, որ Գագիկը «չէր ուզում հրաժարվել հորենական իշխանությունից, կայսրը վճռեց պատերազմել» (Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 147):

տումնագանց կայսրը Մելիտինեի փոխարեն Գագիկին տալիս է Կալոն-պաղատ և Պիզու քաղաքները:

Զնայած Գագիկ Բ-ի հետ ունեցած ոչ դյուրին հարաբերություններին՝ նույն ժամանակ Բյուզանդիայի մայրաքաղաք է շտապում Գրիգոր Պահլավունին, հավանաբար հույս ունենալով փրկել հայոց գահը¹²³: Բայց այնտեղ հասկանում է, որ Բյուզանդական արքունիքի ծրագիրն անբեկանելի է և «ոչ են թողլոց զԳագիկ ի տեղի իւր»¹²⁴: Հասկանալով, որ անկարող է դիմադրել՝ ինքն էլ իր հայրենի Բջին, Կայան և Կայծոն բերդերը հանձնում է կայսրությանը և, ստանալով բյուզանդական մագիստրոսի պատվաստիճան, զինվորական ծառայության է անցնում Տարոնում ու Հյուսիսային Միջագետքում:

Անիում տիրող ողբերգական տրամադրությունների մասին Ուռհայեցին գրում է, երբ անեցիներն իմացան, որ Գագիկն այլևս չի վերադառնալու «արարին ամենայն քաղաքն ժողով» Հայոց առաջին թագավորների գերեզմանի մոտ ողբացին «զանտիրանալն ազգին հայոց» և «անէծս ցաւազին կարդային նենգաւորացն Գագկայ»¹²⁵: Գր. Մագիստրոսի՝ ուն Պետրոս սարկավազին ուղղված նամակից երևում է, որ այդ ժամանակ Անիում ծայր են առել ժողովրդական հուզումներ, որոնց սլաքն առաջին հերթին ուղղված էր Պետրոս կաթողիկոսի դեմ¹²⁶:

1044 թ. մարտի 10-ին Մոնումախ կայսրը Անին գրավելու և կառավարելու համար Հայաստան է ուղարկում Իսախտես անունով հույն իշխանին: Անեցիները Պահլավունիների գլխավորությամբ կրկին զինված դիմադրություն են ցույց տալիս: Որոշ ժամանակ

¹²³ Կոստանեանց Կ., Պետրոս Գետադարձ, էջ 33:

¹²⁴ Արիստակես Լաստիվերցի, 561:

¹²⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 96–97:

¹²⁶ Լեոն գտնում է, որ նման ժողովրդական ցատում կարող էր լինել միայն համայնական սգի և լքման այդ օրերին (Լեո, Երկեր, էջ 682):

դիմագրավելուց հետո, երբ անեցիներին հասնում է Գագիկ թագավորի և Գրիգոր Պահլավունու հանձնվելու լուրը, հուսահատվում են, հասկանում, որ բոլոր կողմերից պաշարված են թշնամիներով, ու ոչ մի տեղից օգնության հույս չկա: Ստիպված լուր են ուղարկում պարակումանոս Իասիտեսին և «ետուն զԱնի ի ձեռս նորա»: Վահրամ Պահլավունին հասկացավ, որ միայնակ Անին դատապարտված է, իսկ հետագա դիմադրությունը համարում էր ժողովրդի անիմաստ կոտորած: «Աստանօր բարձաւ թագաւորութիւն Հայոց, եւ անկաւ տէրութիւն ազգին Բագրատունեաց»¹²⁷, - ցավալի այս խոսքերով է ամփոփում հայոց պատմության ողբերգական շրջափուլը XIII դարի տարեգիր Սմբատ Սպարապետը:

Անիի Բագրատունյաց թագավորության կործանման պատասխանատուն Հովհաննես-Սմբատ թագավորն է, որը երկիրը կտակեց Բյուզանդիային: Անտարակույս, այդ հարցում նրա գլխավոր գործակիցը կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձն էր, որն ինչ դերակատարություն էլ ունեցած լինի, չի կարող հավասարվել թագավորին: Նրանք բյուզանդական տիրապետությունը գերադասել են թուրք-սելջուկյան, կամ վիրաափիսազական տիրապետությունից¹²⁸: Այս է պատճառը, որ «դավաճան» որակումը նրանց տվել են ոչ թե ժամանակակիցները, այլ հաջորդ դարերի պատմագիրները:

¹²⁷ Սմբատ սպարապետ, էջ 63: Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 220: Քննելով հայ-բյուզանդական հարաբերությունները քաղաքակրթական դաշտում՝ Հարությունովա-Ֆիդանյանը եզրակացնում է, որ նախքան Հայաստանի ֆիզիկական նվաճումը բյուզանդացիները վաղուց իշխում էին հայերի վրա գաղափարախոսական հարթության մեջ (Арутюнова-Фиданян В., Роль «образа другого» во взаимодействии цивилизации. Армяно-византийская контактная зона (X–XI вв.), Вестник ПСТГУ, Сер. III, филология, 2021, вып. 69, էջ 16): Անին բյուզանդացիներին հարկավոր էր ոչ այնքան հարստության և կավածքների համար, որքան իր ռազմավարական նշանակության (Арутюнова-Фиданян В., К истории падения Ани (о личности «царского раба» в “истории” Михаила Атталиата). Вестн. обществ. наук АН Армянской ССР. 1967, № 9, с. 98).

¹²⁸ Պերպլերեան Հ., Հայոց կաթողիկոսական աթոռի բարձումն 11-րդ դարուն երկրորդ կեսին, Հանդես ամսօրեայ, 1967, N 4–6, էջ 148:

Անիի առաջին հույն կուսակալ Իասիտեսը հարգալից էր վերաբերվում և «անչափ պատուով մեծարել զհայրապետն Պետրոս», մինչդեռ նրան փոխարինած Կամենասը անարգում է և «ոչ ըստ առաջին պատույն մեծարել զհայրապետն»¹²⁹: Անի-Շիրակի թագավորության գրավումից հետո կայսրությունը, որը մտադիր էր վերացնել նաև Հայ եկեղեցու անկախությունը, հալածանքներ է սկսում Պետրոս կաթողիկոսի նկատմամբ: 1046 թ. վերջին նրան ստիպում են Անիից տեղափոխվել Արծն քաղաք:

Եզրակցություններ

- XI դարի առաջին կեսին Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության նպատակներից մեկը Հայաստանի ամբողջական գրավումն էր, որի իրականացումը ենթադրում էր հայոց քաղաքական ու հոգևոր-եկեղեցական անկախության վերացում:

- Բյուզանդացիները խորապես հասկանում էին Հայ եկեղեցու նվիրապետական համակարգը ղեկավարող կաթողիկոսության դերը պետականակիր էթնոսի՝ հայության ազգային ինքնության պահպանման գործում, այդ պատճառով Հայ եկեղեցու ինքնուրույնության վերացումը նրանց զավթողական ծրագրի կարևոր բաղադրիչներից էր:

- Պետրոս Ա Գետադարձը գահ բարձրացավ (1019 թ.) կաթողիկոսների հաջորդականության ավանդական կարգի խախտմամբ՝ նախորդ հայրապետի՝ Սարգիս Սևանցու կենդանության օրոք: Բյուզանդական քաղաքակրթական արժեհամակարգի հետևորդ կաթողիկոսի ընտրությամբ հայոց քաղաքական և հոգևոր վերանախավը լուծում էր կարճաժամկետ երկու խնդիր. լիցքաթա-

¹²⁹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 562:

փում էր երկրի ներքաղաքական լարված դրությունը և մեղմում էր սաստկացող արտաքին մարտահրավերների ուժը:

- Հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական հարաբերություններում Պետրոս կաթողիկոսը բազմիցս հանդես է եկել դիվանագիտական առաքելությամբ: 1022 թ. Տրապիզոնում նա բանակցություններ է վարել կայսր Վասիլ Բ-ի հետ ու նրան հանձնել հայոց թագավոր Հովհաննես-Սմբատի կտակը, որի համաձայն վերջինիս մահից հետո Անիի թագավորությունն անցնելու էր Բյուզանդիային: Այս ակտով կանխվում էր բյուզանդական գորաբանակի ներխուժումը Անի և ժամանակավորապես երկարաձգվում թագավորության գոյությունը:

- Աթոռակալելով եկեղեցաքաղաքական իրադարձություններով հարուստ ժամանակաշրջանում՝ Պետրոս Գետադարձը ներքաշվեց քաղաքական գործընթացների հորձանուտ: 1030-ական թթ. հայոց աշխարհիկ և հոգևոր ինքնակալների հարաբերությունների խիստ լարման հետևանքով կաթողիկոսը գահընկեց է արվում և բանտարկվում:

- Մերժելով բյուզանդացիների քաղկեդոնական նկրտումները՝ Պետրոսը հայոց միաբնակ դավանանքը չի դարձնում դավանաբանական «սակարկությունների» առարկա: Նա խիստ միջոցներ է գործադրել Հայ եկեղեցու վարդապետությունը մերժող թոնդրակյան աղանդավորական շարժման անդամների նկատմամբ:

- Պետրոս Գետադարձի օրոք Հայ եկեղեցու տնտեսական ներուժը հասնում է աննախադեպ չափերի: Նրա գլխավորած կղերապետությունը տիրապետում էր տնտեսական և նյութական վիթխարի հարստության, ինչը թույլ էր տալիս հոգևոր վեհապետին ազդեցիկ դերակատարություն ունենալ երկրի ներքին և արտաքին գործերում:

- Պետրոս Գետադարձի օրոք նկատվում է բարքերի անկում հոգևորականների շրջանում: Արժաթասեր բարձր եկեղեցական դասը յուրացնում էր աշխարհիկ իշխանների կենսակերպն ու կենցաղը, օտարվում հոգևոր-բարոյական արժեքներից:

- Աշոտ Դ-ի և Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո համագործակցելով ազգային ուժերի հետ՝ Պետրոս Ա-ն 1042-ին Գագիկ Բ Անեցուն օծում է թագավոր: Երբեմնի հունասեր կաթողիկոսը այդ ժամանակ փոխել էր դիրքորոշումն ու դեմ էր Անին Բյուզանդիային կտակելուն:

- Հայ աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների հարաբերությունների պատմությանը անհրաժեշտ չափով չտիրապետող ու հայ-բյուզանդական դիվանագիտական հարաբերություններին ոչ պատշաճ չափով տեղյակ միջնադարյան հայ պատմագրությունը Պետրոս Գետադարձի նկատմամբ ունի ոչ միանշանակ վերաբերմունք: Ժամանակակից պատմիչները նրան բնութագրել են որպես «Հայ եկեղեցու սուրբ», «հրաշագործ» և «հմուտ դիվանագետ», մինչդեռ հետագայի հեղինակները, տուրք տալով զգացմունքային մոտեցումներին, շեշտադրել են այլ նարրատիվ և նրան որակել որպես «հայրենավաճառ» և «բյուզանդական գործակալ»:

ECCLESIASTICAL AND POLITICAL ACTIVITY OF CATHOLICOS PETROS GETHADARDZ 1019–1045

*Vardan Alexanyan*¹³⁰

The article investigates the activities of the Armenian Catholicos Petros Gethadardz (1019–1059) on the eve of the fall of the Armenian Bagratid Kingdom, 1019–1045. Petros I, nicknamed “Gethadardz” (i.e., turning back the river),

---

¹³⁰ Vardan Alexanyan is an Associate Professor of the Department of Armenian History and Social Studies at YSU Ijevan Branch, Researcher at the Institute of Armenian Studies at YSU, E-mail: vardan.aleqsanyan@ysu.am, ORCID 0009-0005-3615-4778.

ascended the throne during the lifetime of the previous Patriarch Sargis Sevantsi (992–1019), violating the traditional order of succession of Catholicoses. He manages to relatively defuse internal political tensions in the country and temporarily mitigate the severity of external challenges. In Armenian-Byzantine ecclesiastical and political relations, Petros Gethadardz undertook diplomatic missions many times. In 1022, he negotiated with the Byzantine Emperor Basil II (976–1025) in Trebizond and gave him the will of the Armenian king Hovhannes-Smbat (1018–1041), according to which the kingdom of Ani was to pass to Byzantium after the death of the latter. By this, the invasion of Ani by the Byzantine army was prevented and the existence of the kingdom was temporarily extended. In 1037, as a result of the tension between the political and ecclesiastical sovereigns of Armenia, Petros was dethroned and imprisoned. However, at the request of the clergy and many secular people, he was released and restored to the Patriarchal throne. Rejecting the Chalcedonian aspirations of the Byzantines, he does not make the Armenian Monophysite religion an object of theological "bargaining". After the death of the crowned brothers Ashot IV and Hovhannes-Smbat (1041), Petros cooperated with the national forces and, anointing Gagik II as king in 1042, tries to prevent the fall of the Bagratid kingdom. Peter Gethadardz's influence on the internal and external affairs of the country was significant, which was directly proportional to the enormous economic and material wealth of the ecclesiastical state led by him. During his reign, the economic potential of the Armenian Church reached an unprecedented level. The clergyman, who was famous as a miracle worker, was an ideological friend of one of the most educated people of the time, the Armenian prominent military, political figure and philosopher of the 11th century Grigor Magistros. Medieval Armenian historiography, which does not have the necessary amount of information about the history of relations between the Armenian secular and spiritual authorities and is also insufficiently aware of Armenian-Byzantine diplomatic relations, has an ambiguous attitude towards Petros Gethadardz.

Keywords: Petros I Gethadardz, Hovhannes-Smbat, Constantine IX Monomachos, Armenian church, Ani, Byzantium, Armenian kingdom of Bagratid, decline, Ecclesiastical state, Catholicosate.

ЦЕРКОВНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАТОЛИКОСА ПЕТРОСА ГЕТАДАРДЗА В 1019–1045 ГГ.

Вардан Алексанян¹³¹

В статье исследуется деятельность армянского католикоса Петроса Гетадардза (1019–1059) накануне падения Армянского царства Багратидов в 1019–1045 гг. Петрос I по прозвищу «Гетадардз» (т.е. поворачивающий реку вспять), вошел на престол при жизни предыдущего патриарха Саргиса Севанци (992–1019 гг.), нарушив традиционный порядок преемственности католикосов. Ему удалось относительно разрядить внутривнутриполитическую напряженность в стране и временно смягчить остроту внешних вызовов. В армяно-византийских церковно-политических отношениях Католикос Петрос I неоднократно выполнял дипломатические миссии. В 1022 г. он вел переговоры с византийским императором Василием II (976–1025) в Трабзоне и передал ему завещание армянского царя Ованнеса-Смбата (1018–1041 гг.), согласно которому Анийское царство должно было перейти к Византии после смерти последнего. Тем самым было предотвращено вторжение византийской армии в Ани и временно продлено существование королевства. В 1037 г. в результате напряженности между политическими и церковными владыками Армении Петрос I был лишен престола и заключен в тюрьму. Однако по требованию духовенства и многих светских людей он был освобожден и восстановлен на Патриаршем престоле. Отвергая халкидонские устремления византийцев, он не делает армянскую монофизитскую религию предметом богословского «торга». После смерти венценосных братьев Ашота IV и Ованнеса-Смбата (1041 г.) Петрос Гетадардз сотрудничал с национальными силами и, помазав Гагика II на престол в 1042 г., пытался предотвратить падение Багратидского царства. Влияние Петроса Гетадардза на внутренние и внешние дела страны было значительным, что было прямо пропорционально огромному экономическому и материальному богатству возглавляемого им церковного государства. Во время его правления экономический потенциал Армянской церкви достиг беспрецедентного уровня. Священнослужитель, прославившийся как чудотворец, был идейным другом одного из самых образованных людей того

¹³¹ Вардан Алексанян - доцент кафедры истории Армении и обществознания Иджеванского филиала ЕГУ, научный сотрудник института арменоведения ЕГУ, эл. почта: vardan.aleqsanyan@ysu.am, ORCID 0009-0005-3615-4778.

времени, видного армянского военного, политического деятеля и философа XI века Григора Магистроса. Средневековая армянская историография, не владеющая необходимым объемом информации об истории отношений между армянскими светскими и духовными властями, а также недостаточно осведомленная об армяно-византийских дипломатических отношениях, имеет к Петросу Гетадардзу неоднозначное отношение.

Ключевые слова: Петрос I Гетадардз, Ованнес-Смбат, Константин IX Мономах, Армянская церковь, Ани, Византия, Армянское царство Багратидов, падение, церковное государство, Католикосат.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ալիշան Ղ., Այրարատ, Սուրբ Ղազար, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1890:
2. Ալիշան Ղ., Հայապատում, Սուրբ Ղազար, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1901:
3. Ալիշան Ղ., Յուշիկը հայրենեաց Հայոց, Յանուարի 6-ի հայս, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1869:
4. Ալիշան Ղ., Շիրակ, Սուրբ Ղազար, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1881:
5. Ալիշան Ղ., Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1873:
6. Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Պետական համալսարանի հրատ., Երևան, 1946:
7. Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Պետական համալսարանի հրատ., Երևան, 1948:
8. Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները միջնադարյան Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. Բ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1964:
9. Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմութիւն, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԶ, ԺԱ դար, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2012:
10. Բարթիկյան Հ., Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ. Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, Աճեմյան մատենաշար, հ. Ա., Երևան, 2002:

11. Բարթիկյան Հ., Պետրոս Ա Գետադարձ և Կոստանդին IX Մոնոմախ, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. Ա, Աճեմյան մատենաշար, Երևան, 2002:

12. Գիրք որ կոչի Յայսմաուրքք, մեհեկի ԻԳ, մարտի 2, տպ. Գր. Մարզվանեցու, Կ. Պոլիս, 1730:

13. Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, աշխատասիրութեամբ Կ. Կոստանեանցի, Տպարան Գ. Մանոյեանցի Աղեքսանդրապոլ, 1910:

14. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ Ա, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1966:

15. Զամինեան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, տպ. Ս. Աւագեանի, Նոր-Նախիջևան, 1908:

16. Զարբհանալեան Գ., Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1897:

17. Լեո, Անի, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1963:

18. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Բ, Հայաստան հրատ., Երևան, 1967:

19. Խաչիկյան Լ., Հակոբ Մանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի, աշխատություններ, հ. Ա, Նաիրի հրատ., Երևան, 2012:

20. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիր. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1961:

21. Կոստանեանց Կ., Տէր Պետրոս Ա Գետադարձ, տպ. Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1897:

22. Հակոբյան Թ., Անի մայրաքաղաք, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1988:

23. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Գ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1976:

24. Հայոց պատմություն, հ. Բ, Միջին դարեր (IV-XVII դարի առաջին կես), Գիրք II, (IX դարի կես- XVII դարի առաջին կես), Զանգակ-97 հրատ., Երևան, 2014:

25. Հուաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Մբ. Ղազարի տպ., Վենետիկ, 1862:

26. Հացունի Վ., Կարեւոր խնդիրներ հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն, Մխիթարեան տպ., Վենետիկ, 1927:

27. Մաթևոսյան Ա., Ե-ԺԲ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1988:

28. Մաթևոսյան Կ., Անի, եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Մայր աթոռ սուրբ Էջմիածին, Երևան, 1997:

29. Մաթևոսյան Կ., Անին մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ, ՊԲՀ, № 3, 2008:

30. Մաթևոսյան Կ., Անի-Շիրակի պատմության էջեր, հոդվածների ժողովածու, հեղինակային հրատ., Երևան, 2010:

31. Մաթևոսյան Ռ., Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1990:

32. Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Գ, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1977:

33. Մանր ժամանակագրություններ, XIII–XVIII դդ., հ. Ա, կազմեց Վ. Հակոբյան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1951:

34. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, տպ. Մայր աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1898:

35. Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, (Ե-ԺԲ դդ.), հրատ. Մելքոնյան ֆոնդի, Երևան, 1934:

36. Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն հայոց, տպ. Լազարեան ճեմարանի, Մոսկվա, 1860:

37. Յովսեփյան Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսութեան տպ., Անթիլիաս, 1951:

38. Նոր Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981:

39. Շառլ Դիլ, Բյուզանդիայի պատմության հիմնախնդիրները, առաջ. Հ. Բարթիկյանի, տպ. Սարգիս Խաչենց փրիթինֆո, Երևան, 2005:

40. Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. Բ, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1984:

41. Պերպլերեան Հ., Հայոց կաթողիկոսական աթոռի բարձուն 11-րդ դարուն երկրորդ կեսին, Հանդես ամսօրեայ, 1967, № 4–6:

42. Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տպագրատուն Հոգեւոր ճեմարանի Հայոց Տփխիսայ, Տփխիս, 1842:

43. Սամուէլ Անեցի և շարունակողներ, աշխատասիր. Կ. Մաթևոսյանի, Նաիրի, հրատ., Երևան, 2014:

44. Վիմական տարեգիր, Կազմ. Կ. Կոստանեանց, Տպ. Գիտութեանց ճեմարանի կայսերականի, Ս. Պետերբուրգ, 1913:

45. Տարեգիրք Սմբատայ Սպարապետի, Փարիզ, 1859, էջ 28, տպ. Է. Թունտյի, Փարիզ, 1859:

46. Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Հայկական մատենաշար, Գալուստ Կիլիկիական հիմնարկություն, Երևան, 2007:
47. Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1987:
48. Քյոսեյան Հ., Հայ եկեղեցական մատենագրություն:
49. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2001:
50. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 10, Բյուզանդական աղբյուրներ, հ. Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, խմբ. Ս. Կրկյաշարյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1979:
51. Арутюнова-Фиданян В., Армянские средневековые историки об экспансии Византийской империи. СПб, 1978, № 2.
52. Арутюнова-Фиданян В., К истории падения Ани (о личности “царского раба” в “истории” Михаила Аталиата). Вестн. обществ. наук АН Армянской ССР, 1967, № 9.
53. Арутюнова-Фиданян, Роль «образа другого» во взаимодействии цивилизации. Армяно-византийская контактная зона (X-XI вв.). Вестник ПСТГУ, Сер. III, филология, 2021, вып. 69.
54. Грен А., Династия Багратидов в Армении. Журнал министерства народного просвещения, ССХС, Типография В. Балашева, СПб, 1893, № 11.
55. Мар Н., Сказание о католикосе Петре и ученом Иоанне Козерне, СПб, 1895.
56. Скабаланович Н., Византийское государство и церковь в XI веке. Типография Ф. Елеонского, СПб, 1884.
57. Юзбашян К., Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. Изд. Наука, М., 1988.
58. Юзбашян К., К хронологии правления Гагика I Багратуни. Античная древность и средние века., вып. 10, 1973.
59. Юзбашян К., Скилица о захвате Анийского царства в 1045 г. Византийский временник, РАН, изд. Наука, т. 40 (65), 1979.
60. Bartikyan H., The religious diplomacy of Byzantium in Armenia during the tenth and eleventh centuries, ԱճՆՃյան մատենաշար, հ. Բ, Երևան, 2002:
61. Federico Alpi, 8 luglio 2014, Playing the Great Game: Armenian Nobility and Its Foreign Politics from the 9th-11th Centuries, Leeds International Medieval Congress 2014, University of Leeds, Leeds.

62. Garsoyan N., *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, volume I, 7, *The Independent Kingdoms of Medieval Armenia*, New-York, 1997.

63. Tournebize Fr., *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, T. I, Paris, 1910.